

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

УДК:356.359

ДЖАЛОЛОВ АЗИЗ МУҲАМЕДОВИЧ

**Бобурийлар сулоласининг ҳарбий юришлари ва жанговар
санъати.**

5А 111501- Чақириккача ҳарбий таълим мутахассислиги
бўйича магистр академик даражасини олиш учун ёзган

диссертация

Илмий раҳбар:
Р.Каримов

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I-БОБ. ЗАХИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ АФҒОНИСТОН ВА ХИНДИСТОНДАГИ ҲАРБИЙ ҲАРАКАТЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЖИХАТЛАРИ	9
1. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг дастлабки фаолияти. Самарқандни бой берилиши ва унинг сабаблари.....	9
2.Шимолий Ҳиндистоннинг бўйсундирилиши. Иброҳим Лўдийга қарши юриш.....	12.
1 боб бўйича хулосалар.....	16.
II. БОБ. ШИМОЛИЙ ХИНДИСТОННИ БЎЙСУНДИРИЛИШИДА БОБУР ҚЎШИНЛАРНИНГ ҲАРБИЙ ҲАРАКАТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКТИК-СТРАТЕГИК ЎЗИГА ХОСЛИГИ	17
1. Панипат ёнидаги биринчи жанг ва Бобур муваффақиятининг сабаблари.....	17.
2. Қанва ёнидаги жанг ва Чандирийнинг забт этилиши.....	22.
3. Гогра учун жанг. Бобур ҳаётининг сўнгги кунлари ва вафоти.....	26.
2-боб бўйича хулосалар.....	37.
III. БОБ. БОБУРИЙЛАР СУЛОЛАСИНИНГ ҲИНДИСТОН ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ	37
1. Ҳумоюн ҳукмронлиги даврида Ҳиндистондаги сиёсий ва ҳарбий вазият. Салтанатнинг бўлиниб кетиш сабаблари.....	38.
2. Бобурийлар империясининг кенгайиши. Акбаршоҳ.....	44.
3. Жаҳонгир ва унинг бобурийларнинг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги тарихидаги ўрни.....	53.
4. Шоҳ Жаҳоннинг ҳукмдорлик фаолияти даври. Бобурийларнинг сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан устунлиги, ҳамда унинг сабаблари.....	60.

5. Аврангзебнинг тарихдаги ўрни. Бобурийлар империясининг таназзулга юз тутиши.....	67.
6. Бобурийлар империясининг сиёсий ва маъмурий тузилиши.....	76.
ХУЛОСАЛАР.....	90.
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	93.

Кириш

Ёшлар ҳарбий-ватанпарварлик тарбиясининг назарияси ва амалиётини ўзлаштириш, уларни ҳарбий хизматга, ўз Ватани - Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилишдаги бурчларини бажаришга ҳар томонлама тайёрлаш - ўқув юртлари педагогик жамоаларининг муҳим вазифаларидан биридир. Шу ўринда, Президентимиз И.А.Каримовни қуйидаги сўзларини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир: «Одамларимиз, жамиятимиз мафкурасида Ватан, юрт ғояси устивор бўлмоғи керак. Миллий ғурур, миллий ифтихор ҳар қандай ишимизнинг пойдевори бўлмоғи керак»¹.

Тарих, маънавият, урф-одатлар қадим-қадим замонлардан то бизнинг давримизгача бутун инсоният, барча халқлар томонидан яратилган қадриятлар бўлиб, уларни ўрганиш ҳар бир инсоннинг маънавий-ахлоқий, маданий-сиёсий ва ижтимоий-маърифий дунёқарашини бойитади, кишини мустақиллик ғояларига садоқат, Ватан истикболи учун кураш, замонавий тараққиётга ҳисса қўшишга интилиш руҳида тарбиялайди. Ўсиб келаётган авлодни маънавий баркамол, ахлоқан етук инсонлар қилиб тарбиялаш билан банд бўлган ҳар бир ташкилот, муассаса, корхона, шунингдек, ҳар бир тарбиячининг иш фаолиятида ўтмиш маънавий меросига ҳурмат ва эътибор, маънавият ва шахс руҳияти, унинг феъл-атворининг шаклланиши каби мавзулар асосий ўринни эгалламоғи лозим. Зеро, ўтмишни билмаган ҳозирни ҳам билмайди. Шунинг учун ҳам ўтмишга теран кўз билан қарамоқ ва аждодлар тажрибасидаи тўғри хулосалар чиқармоқ зарурияти сезилиб туради.

Маълумки, бизнинг маданий-маънавий ва тарихий меросимиз Ўзбекистон ҳудуди билангина чекланиб қолмай, балки барча Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Афғонистон каби ўлкалар тарихи билан чамбарчас боғлангандир.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.Б-89

Хорижда «Буюк Мўғуллар» номи билан машҳур бўлган буюк сулола - «Бобурийлар сулоласи» тарихи бу мамлакатлар тарихида алоҳида аҳамиятга молик бўлган зарҳал саҳифаларни ташкил қилади. Бу мамлакатлар, шунингдек, бу жозибадор ўлкаларда маълум муддат ҳукмронлик қилиб, кўплаб осори-атикалар қатори энг ноёб қўлёзма манбаларни ўз юртига олиб кетган инглиз мустамлакачилари юрти — Буюк Британия тарихи фанида бобурийшунослик алоҳида мустақил соҳага айланиб улгурган. Хорижий элларда бу соҳада яратилган асарлар биз учун ҳозирда янгиланиб ўзининг ҳақиқий қиёфасини топаётган бизнинг тарих фанимиз учун бебаҳо манба, ўсиб келаётган авлодимиз учун эса битмас-туганмас маънавий озуқадир.

Афсуски, бундай ноёб асарлар ўша буюк сулоланинг асосчиси бўлмиш Бобуршоҳдек мўътабар зотнинг она тилига таржима қилинмаган, ўрганилмаган. Гўё бобурийлар Ҳиндистон, Афғонистон, Покистон каби мамлакатларда ҳукм сурганлар-у, шу боис уларнинг тарихи бизга дахлдор эмас, деган ўринсиз қарашлар ва ғаразли, жузъий тақиқлар ва маънавий тазийқлар бугунги истиқлолимизга қадар ҳукм суриб келди. Ҳолбуки, бобурийлар Ҳиндистонда ҳукмронлик қилиб, у ерда улкан империя барпо қилган ва ўз ҳукмронликлари даврида бетакрор меъморий; адабий тарихий, мусиқий ва тасвирий санъат асарлари намуналарининг яратилишига ва давлатни идора қилишнинг ҳамда ҳарбий санъатнинг мукаммал тизимини барпо қилишга бош-қош бўлган бўлсалар ҳам, уларнинг илдиз томирлари, Ўзбекистонга, хусусан ўзбекларга, Марказий Осиёда яшайдиган барча туркий қавмларга келиб туташади. Уларнинг ғамхўрлиги боис яратилган маданий ва маънавий мерос эса тўла маънода бизнинг ҳам меросимиздир.

Аждодларимизнинг маънавият ва инсонийликни қайта тиклаш учун хизмат қиладиган моддий ва маънавий ёдгорликларини қидириб топиш, уларни ҳалқимизнинг маънавий эҳтиёжини қондириш йўлига сафарбар қилиш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан биридир.

Ватанимиз истиқлолига етказганига беадад шукрлар бўлсинки, халқимиз маънавиятига ўтказилиб келатган тазийқлар барҳам топди. Ўтмиш аجدодларимиз ҳақида хорижда яратилган илмий-тарихий ва адабий асарлар билан танишиш имкониятига ҳам эга бўляпмиз. Улар орасида, юртбошимиз айтганларидек, «Буюк маданият ва шарқона ахлоқ-одоб тимсоли» бўлган бобокалонимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур-шоҳ ва у асос солган сулола вакиллари салтанати тарихи алоҳида аҳамият касб этади. Бу мавзуга бағишланган ноёб асарларни она тилимизда ўқиш имкониятини яратиш борасида ҳам дастлабки қадамлар қўйилди.

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги.

Ҳозирги вақтда ўқув юрларининг ЧҚБТ раҳбарлари фаолияти билан танишиб чиқилганда, аксарият ЧҚБТ раҳбарлари, ҳарбий ватанпарварлик тарбияси бўйича тадбирларни ташкиллаш ва ўтказишда зарур бўладиган ҳужжатлар, уларни юритиш, машғулотларни режалаштириш тартиби, ҳозирги кунда машғулотларда фойдаланиш мумкин бўлган ўқитишнинг янги шакл ва услубларидан самарали фойдаланиш йўл-йўриқлари, ҳамда анъанавий таълим методларининг зарур деб ҳисобланган турларини сақлаб қолиш ва уларни янги элементлар билан бойитиш масалаларида қийинчилик ва тушунмовчиликларга дуч келаётганлари маълум бўлмоқда. Шу каби муаммоларни ёритиб беришга бўлган ҳаракат, тадқиқотнинг долзарблигини белгилайди.

Тадқиқот объекти ва предмети.

Ўрта махсус касб ҳунар-коллежлари ва академик лицейлар, ҳамда ўрта умумтаълим мактабларида талаба ёшларнинг ҳарбий ватанпарварлик тарбиясининг мафкуравий ва услубий-методологик хусусиятлари.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифаси.

ЧҚБТ раҳбарлари ва ўқитувчилари учун методик ёрдам кўрсата оладиган маълумотга эга бўлиш ва ўқитишнинг замонавий технологияларини бевосита машғулотларда қўллаш олишни йўлга қўйишга кўмаклашиш.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари.

Ҳарбий ватанпарварлик тарбиясининг самарадорлигига эришишда машғулотларни тўғри ва илмий асосда ташкил этиш, ҳамда уни мақсадга мувофиқ режалаштиришни йўлга қўйиш, қолаверса ЧҚБТ раҳбарлари ва ўқитувчилари учун методик ёрдам кўрсата оладиган маълумотга эга бўлиш ва ўқитишнинг замонавий технологияларини бевосита машғулотларда қўллаш олишни йўлга қўйишга кўмаклашиш.

Мавзу бўйича қисқача адабиётлар таҳлили.

Мавзу билан ишлаш давомида қуйидаги адабиётлар ва материаллардан фойдаланилди.

- ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар;
- асосий ва қўшимча адабиётлар, услубий қўлланмалар, тавсиялар;
- архив маълумотлари;
- даврий матбуот материаллари;
- интернет материаллари.

Тадқиқотда қўлланилган методлар.

Тарихий, фалсафий, маънавий, психологик, педагогик адабиётларни илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш ва таҳлил қилиш, меъёрий ҳужжатлар, кўрсатмалар, дастур ва ўқув қўлланмаларни ўрганиш, педагогик таҳлил, сўровнома, суҳбат, тажриба – синов ишлари, математик-статистик таҳлил асосида натижаларни умумлаштириш.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти.

Ватанимиз мустақиллиги ва унинг чегараларини дахилсизлигини юксак даражада таъминлай оладиган ёш авлодни тарбиялашда, ЧҚБТ ва ёшларнинг ҳарбий ватанпарварлик тарбияси ишларини аҳамияти ва ролини ошириш, ўқув фанининг ташкилланиши ва режалаштиришда ЧҚБТ раҳбарларига методик ёрдам кўрсатиш ишларига ҳисса қўшиш, тадқиқотнинг амалий аҳамиятини белгилаб беради.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги.

Бобурийлар тарихини бугунги кунга қадар нафақат жуда кўп ўзбек тарихчилари балки жаҳон тарихчилари ҳам тадқиқ этишди булар:- ҳинд тарихчиси, бобуршунос Л.П.Шарма, доктор А.Л.Сривастава, доктор Р.С.Шарма, Р.П.Трипати, инглиз тарихчилари Уильямс Рашбрук, Стэнли Лейн Поуллар томонидан ўрганилган. Улар ўз изланишларида бобурийлар тарихининг умумий ва ҳар томонлама ўрганишган, мен тадқиқот жараёнида кўпроқ эътиборни бобурийларнинг ҳарбий жанг санъати, уларнинг жанг олиб бориш услублари ва тактикасига қаратишга ҳаракат қилдим.

Диссертация таркибининг қисқача таркиби.

Диссертация кириш, асосий қисмда учта боб, ўн бир параграф, хулосалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган.

I-БОБ. ЗАХИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ АФҒОНИСТОН ВА ХИНДИСТОНДАГИ ҲАРБII ҲАРАКАТЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЖИХАТЛАРИ.

1.1§. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг дастлабки фаолияти.

Самарқандни бой берилиши ва унинг сабаблари.

1526 йилдан бошлаб Ҳиндистонда янги сулоланинг бошланишига асос солган Бобур Чиғатой турклари оиласига мансуб эди. Шунга қарамай Ҳиндистон тарихида унинг оиласи «мўғуллар» деб аталади. Бу сулола вакиллари Ҳиндистонни узоқ давр мобайнида моҳирлик билан бошқариб турди. Мамлакатнинг жуда катта қисмида сиёсий бирликни сақлаб, бу улкан империянинг тинчликда гуллаб-яшнашини таъминлай олдилар. Бу сулола мамлакатга Бобурдан Аврангзебгача бўлган қобилиятли ҳукмдорларни кетма-кет етказиб бериб турди. Темурийлар одатда Халифани² ўзларининг пири деб билмасдилар, балки давлатни мустақил равишда ўз қарашлари асосида бошқарар эдилар. Улар рақиб билан уруш олиб боришининг воситалари ва услубларини такомиллаштирдилар. Ҳиндистонда биринчи бор артиллерияни қўлладилар. Шунингдек, адабиёт ва тасвирий санъатнинг ҳар соҳада ўсиб ривожланишига раҳнамолик қилдилар.

Бобурийлар даврида Ҳиндистоннинг хорижий мамлакатлар билан алоқалари тикланди. Афғонистондай мамлакат эса буюк империянинг бир қисми бўлиб қолаверди. У Ҳиндистон билан Эрон, Марказий Осиё ва улар орқали Ғарбнинг узоқ мамлакатлари билан алоқа боғлаш учун воситачилик вазифасини бажариб турди. Бу ҳол эса хорижий мамлакатлар билан савдо ишини йўлга қўйиш ва Ҳиндистоннинг янада равнақ топишига имконият яратиб берар эди. Шунингдек, Ғарбий Осиё мамлакатлари билан маданий алоқаларни сақлашга ҳам ёрдам берар эди. Шуниси диққатга сазоворки, мусулмон ҳукмдорларининг кўпчилиги динга нисбатан ҳолис назар билан қарар эдилар. Улар кўр-кўрона дин кетидан

² Бағдод халифаси.

кувишдан кўра империя барпо этишни афзал кўрар эдилар. Шунинг учун ҳам мамлакат аҳолисининг кўпчилигини ташкил этувчи ҳиндларнинг эътиқодини ҳам қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилишарди. Деярли уч аср давомида икки хил эътиқоддаги, икки хил турмуш тарзидаги жамоани бири-бирига яқинлаштириб диний рақобатга йўл қўйилмасдан ҳиндлар билан мусулмонлар ёнма-ён ҳолда яшаб келдилар. Шундай қилиб, бобурийлар Дехли салтанатида қўлланиб келинган кўп анъаналарни сақлаб қолдиларгина эмас, балки уларнинг кўпларини давом эттиришга ҳам эришдилар. Шунинг учун ҳам бобурийлар сулоласи тарихи Ҳиндистон тарихида муҳим ва шарафли ўрин эгаллайди.

Бобурнинг дастлабки фаолияти

Бобурийлар сулоласи салтанатининг Ҳиндистондаги асосчиси бўлмиш Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 феврилида туғилган. Унинг томирларида иккита машҳур жаҳонгирнинг қони оқар эди. У отаси томонидан Темурнинг бешинчи авлоди бўлса, онаси томонидан Чингизхоннинг ўн тўртинчи авлоди эди. Унга отасидан мўъжазгина Фарғона давлатининг тахти мерос қолган эди. Отаси Умаршайх Мирзо 1494 йилда ўз қариндошлари³ унинг салтанатига хужум уюштириб турган пайтларида номаълум ҳолатда вафот этди. Шундай бўлса ҳам Бобур тоғаларининг хужумини тўхтатиб қолишга эришди. Кейинги ўн йиллик муддат Бобур ҳаётида катта синовлар йили бўлди. У тоғаларининг хужумидан ташқари ички фитналарни ҳам бостиришга мажбур бўлар эди. Бундан ташқари унинг бу ташвишли даврларни бошдан кечиришига бобоси Темур асос солган пойтахт-Самарқандни қўлга олиш иштиёқи ҳам сабабчи бўлган эди. Лекин қудрати ўсиб келаётган Шайбонийхон уни кўп муваффақиятсизликларга дучор қилди.

Бобурнинг Самарқандга (1494 йилда) биринчи бор юриши муваффақиятсиз бўлди. Иккинчи бор (1497 йилда) юришда у Самарқандни

³ Қайин-оғалари – тарж.

эгаллади, бироқ унинг тахтини 100 кунгача қўлида тутиб тура олди холос. 1501 йилда яна бир бор Самарқандни забт этди бироқ бу сафар саккиз ойдан сўнг шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлди.

Самарқандни эгаллаш учун бу уринишлар Бобурни анчагина холдан тойдириб, ғайрат-шижоатини бир оз сусайтириб қўйди. Бу давр ичида у икки марта отасидан мерос қолган Фарғона давлати тахтини ҳам қўлдан бой берди ва ғарибона ҳаёт кечиришга мажбур бўлди. Бироқ 1501 йилда Бобурнинг амакиси бўлмиш Мирзо Улуғбекнинг кичик ўғли Абдураззоқ отасидан Кобул тахтини қўлга олгандан сўнг, Бобур бу мамлакатнинг сиёсий ҳаётига аралашди ва бу сафар омад унга кулиб боқди.

Кўп ўтмай Абдураззоқни ўзининг амалдорларидан бири бўлмиш Муқим Арғун тахтдан суриб ташлади. Бироқ Муқим Афғонистонда исён кўтарган амалдорлар ва оддий фуқаронинг эътиборини қозона олмади. 1504 йилда Бобур Қобулга ҳужум қилиб, уни деярли қаршиликсиз босиб олди. Тез орада у Ғазнани ҳам қўлга киритди ва ортиқча қурбонларсиз бутун Афғонистонни эгаллаб олди. 1507 йилда Бобур ўзини «Подшоҳ» деб эълон қилди ва шу билан бу мамлакатда темурийларнинг ҳукмронлигини таъминлади.

1510 йилда Марв шаҳри ёнида Эрон шоҳи Шоҳ Исмоил билан бўлган жангда Шайбонийхон қатл этилди. Шайбонийхоннинг сиёсий саҳнадан четлаштирилиши Бобурда яна Самарқандни олиш иштиёқини кўзғатди. У Шоҳ Исмоил билан битим тузиб, 1531 йилда Самарқанднигина эмас, ҳатто Бухоро ва Хуросон давлатларини ҳам ўзига бўйсундирди. Лекин бу муваффақиятларнинг лаззати унчалик узоққа бормади. Унинг Шоҳ Исмоил билан бўлган муносабатлари бузилди.

Ҳап шундаки, Бобур ва унинг қўл остидагилар сунний мазҳабида эдилар. Шунинг учун ҳам шиа мазҳабига мансуб бўлган Шоҳ Исмоил билан унинг яқинлашуви қўл остидагиларнинг ғазабини кўзғотар эди. Бу ҳолатдан ғанимлар усталик билан фойдаландилар ва 1512 йилда улар

Убайдуллохон бошчилигида Самарқандга ҳужум қилиб, уни эгаллаб олдилар. Шундай қилиб Бобур учинчи бор Самарқандни қўлдан бой бериб, 1513 йилда Қобулга қайтиб келди. Убайдуллохон Бадахшондан ташқари бутун Марказий Осиёни босиб олдилар. Бобур Марказий Осиёни бутунлай қўлдан кетганини тамоман тушунди, чунки у ғанимларига энди бас келолмас эди. Шунинг учун ҳам шимолда бой берилган мамлакатларнинг ўрнини қоплаш учун у шарқ томонга кўз тикди.

1.2§. Шимолий Ҳиндистоннинг бўйсундирилиши. Иброҳим Лўдийга қарши юриш.

Бобур шижоатли ҳукмдор эди. У улкан империя тузиш иштиёқи билан тинимсиз ёнардди. Самарқандни қўлга олгач, Марказий Осиёда ана шундай улкан салтанат тузишга уринган эди. Лекин шайбонийлар унинг бу ниятини амалга оширишга йўл қўймадилар. Темурнинг Ҳиндистонга юриши ҳақидаги ҳикояни⁴ бир кампирдан эшитгандан сўнг, у ўз бахтини шу ерда синаб кўрмоқчи бўлди. Ғарбий Осиёдаги мавжуд сиёсий аҳвол ҳам унинг режаларини амалга ошириш учун қулай шароитни вужудга келтирганди. Шайбонийлар ва эронликлар ўзаро урушда бир-бирларини енга олмагандан сўнг, уларнинг ҳеч бири Бобурнинг Кобулдаги салтанатини безовта қила олмайдиган вазиятда қолган эдилар. Шунинг учун ҳам Бобур бемалол Ҳиндистонни эгаллаш ишлари билан шуғулланиш имкониятига эга бўлган эди.

Бобурнинг иштиёқи уни Ҳиндистонга ҳужум қилиш сари бошлади. У довюрак, жасур ва моҳир лашкарбоши эди. Рақиблари бир неча бор мағлуб қилган бўлса ҳам, у ўзини батамом мағлуб деб ҳисобламас эди. Бобур шунинг учун ҳам кўзлаган мақсадига етишга ҳамиша ишонардди. У ўз мағлубиятларидан ҳам тўғри хулосалар чиқарар, қобилияти ва иродасини чиниқтириб борарди. У турклар, мўғуллар, шайбонийлар форслар ва афғонлар билаи бўлган жангларда жуда кўп тажриба тўплаган ва чиниққан эди. Уларнинг ҳар биридан жанг қилиш услубини ўрганар, шу билан ўзининг уруш олиб бориш тактикаси ва қуролларини такомиллаштириб борарди.

У шайбонийлардан урушнинг «тўлғама» усулини, мўғуллардан эса «пистирма» қўйишни ўрганди. Афғонлардан порохли милтиқ ишлатишни ўрганган бўлса, эронийлардан артиллерияни ишлатишни, турклардан эса кўчма суворийлар қўшини (кавалерия)ни унумли ишлатишни ўрганди. Бобур турк зобитлари бўлмиш Устод Али ва Мустафолар ёрдамида кучли

⁴ 1501 Декот қишлоғида турган пайтда - тарж.

артиллерия қўшинини тузди ва шу туфайли Ҳиндистондаги рақиблари устидан ғолиб келди

Инглиз тарихчиси Рашбрук Уильямс⁵нинг таъкидлашича, «Бобурнинг Ҳиндистондаги тантанасига асосий сабаб бўлган ягона моддий омил бақувват артиллерия бўлган эди». Бундан ташқари, Бобур чидамлилиқ, матонатлилиқ, жасурлик, ўлимга тик қараш, ўзига ва ўз тақдирига ишониш каби хислатларга эга эдики, бу фазилатлар доимо унга кишиларни олға етаклаш имконини бериб турар эди. Шундай қилиб, унинг туганмас ғайрати ва шахсий хислатлари ўз бахтини Ҳиндистонда синаб кўришга чорлаган эди. Бобур бойликка хирс қўйган одам эмасди. Бироқ Ҳиндистоннинг бойликлари уни ва хамроҳларини мафтун қилган омиллардан бири бўлганлиги шубҳасиздир.

Ҳиндистон ўша пайтда бир-бири билан доимий рақобатда бўлган мустақил майда давлатлардан иборат эди. Шимолий Ҳиндистонда афғонларнинг кучли таъсири сезилиб турсада, улар майда бўлақларга бўлиниб кетган эдилар. Иброҳим Лўдий Деҳли ва Агра султони эди, лекин у Шимолий Ҳиндистонга тўла ҳукмронлик қила олмасди. Унинг давлати ғарбда Панжобдан шарқда то Беҳор вилоятигача етиб борарди. Ҳаттоки мана шу кичик ҳудудда ҳам у ўз ҳукминн тўлалигича ўтказа олмас эди. Унга қарши амалдорлари ва қариндош-уруғлари исён кўтариб туришган эди.

Беҳорлик амалдорлардан бўлмиш унинг амакиси Оламхон Лўдий Деҳли тахтига даъвогарлик қилар, Панжоб ҳокими Давлатхон Лўдий эса ўзи мустақил сиёсат юргизар эди.

Султон Искандар Лўдийнинг ўлимидан сўнг унинг меросхўри Иброҳим Лўдий Деҳли салтанатида ўзининг қудрати ва обрўсини анча йўқотиб қўйган, афғонларни ҳали ўз таъсирига ололмаганди. Аксинча, Иброҳим Лўдий нотўғри сиёсати ва такаббуруна феъл-атвори билан афғон амалдорлари орасида шубҳа, ғаразгўйлик ва тарқоқликни

⁵ Бобур ва бобурийлар тарихи хақида чуқур изланиш ва тадқиқот олиб борган Англиялик тарихчи.

келтириб чиқарди. Шунинг учун ҳатто ўз саройида ҳам унга нисбатан содиқлик ва бирлик ҳисси сезилмас эди. Бундан ташқари, Бенгал, Молва ва Гужарот вилояти ҳокимлари ҳам унинг асосий рақиблари бўлиб, унинг ҳар бир хатосидан унумли фойдаланиб қолиш пайида юрар эдилар.

Шундай қилиб, афғон ҳокимлари орасида четдан келган рақибга қарши курашиш учун бирлашиш нияти йўқ эди. Улардан бири Оламхон Лўдий ва иккинчиси Давлатхон Лўдий бўлиб, улар Бобурни Ҳиндистонга юриш қилишга таклиф этган эдилар, чунки унинг ёрдамида Деҳли салтанатини қўлга олишни мўлжаллаган эдилар. Шунинг учун улар бирлашиб Деҳлига юриш қилдилар. Рона Санга ҳам Иброҳим Лўдийга қарши юришда Бобурга ўз ёрдамини таклиф қилган бўлиши керак. У ҳам Деҳли тахтини мўлжаллаб юрарди. Унинг ҳисобига қараганда, Бобур ва Иброҳим Лўдий орасидаги жангда улардан бири йўқолиши, иккинчиси эса қучсизланиб қолиши керак эди. Бу ҳол эса Рона Сангага Деҳли тахтига эга бўлиш ниятини амалга оширишни осонлаштирар эди. Ана шу ҳолатларнинг барчаси Бобурни Ҳиндистонга юриш қилишга ундарди.

Бобур Ҳиндистонга беш марта юриш қилди. Дастлабки тўрт юриши ўзига хос синов ёхуд тайёргарлик юришлари бўлди. Биринчи юришда (1519 йилда) у Бажур ва Беҳра вилоятларини бўйсундириб қайтганди. Бироқ ҳар иккала вилоят ҳам Бобур орқага қайтиши биланок мустақил сиёсат олиб бораверди. Шу йили у яна Ҳиндистонга юриш қилди-ю, бироқ бу сафар Пешовардан қайтиб кетди. Учинчи бор юришида Бобур (1520 йилда) Панжобгача кириб келди ва Сялкот ҳамда Сайидпур қалъаларини ўзига бўйсундирди. Тўртинчи марта у Ҳиндистонга 1524 йилда юриш қилди ва бу сафар Лоҳур ва Диболпургача бўлган ҳудудни эгаллади. У Давлатхон Лўдийнинг Панжобни ўз ихтиёрида олиб қолиш ниятидан ранжиган эди. Лекин у Оламхон Лўдий ва Диловархон Лўдий⁶ га мурувват қилди. Панжобни улар ихтиёрида қолдириб, ўзи Кобулга қайтди.

⁶ Давлатхон Лўдийнинг ўғли.

У қайтиши биланоқ, Давлатхон яна Панжобни босиб олди. 1525 йилги юришда Бобур Ҳиндистонни бутунлай ишғол қилиш нияти билан сафарга отланган эди.

1-боб бўйича хулосалар.

Аждодларимизнинг маънавият ва инсонийликни қайта тиклаш учун хизмат қиладиган моддий ва маънавий ёдгорликларини қидириб топиш, уларни ҳалқимизнинг маънавий эҳтиёжини қондириш йўлига сафарбар қилиш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан биридир.

Ватанимиз истиклолига етказганига беадад шукрлар бўлсинки, ҳалқимиз маънавиятига ўтказилиб келаётган тазийқлар барҳам топди. Ўтмиш аждодларимиз ҳақида хорижда яратилган илмий-тарихий ва адабий асарлар билан танишиш имкониятига ҳам эга бўляпмиз. Улар орасида, юртбошимиз айтганларидек, «Буюк маданият ва шарқона ахлоқ-одоб тимсоли» бўлган бобокалонимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур-шоҳ ва у асос солган сулола вакиллари салтанати тарихи алоҳида аҳамият касб этади. Бу мавзуга бағишланган ноёб асарларни она тилимизда ўқиш имкониятини яратиш борасида ҳам дастлабки қадамлар қўйилди.

II. БОБ. ШИМОЛИЙ ХИНДИСТОННИ БЎЙСУНДИРИЛИШИДА БОБУР ҚЎШИНЛАРИНИНГ ҲАРБИЙ ҲАРАКАТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКТИК-СТРАТЕГИК ЎЗИГА ХОСЛИГИ.

2.1§. Панипат ёнидаги биринчи жанг ва Бобур муваффақиятининг сабаблари.

Бу сафар Ҳиндистон юришини Бобур 1525 йилнинг ноябрь ойида бошлади. Давлатхон тез орада чекинишга мажбур бўлди. У асир олиниб Бехрага жўнатилди, бироқ йулдаёқ вафот этди. Мана шу ерда Оламхон унга қўшилди. Шундай қилиб, Панжоб таслим бўлгач, Бобур Деҳли томон юриш қилди. Шундан сўнг Панипат майдонида уни Иброҳим Лўдий қўшини қарши олди. Бобур ўз хотиралари⁷да Иброҳим Лўдийга қарши 12 минг аскар билан жанг бошлаганини таъкидлайди. Инглиз тарихчиси Уильямс Рашбрукнинг таъкидлашича, унинг армияси 8 минг кишидан иборат эди. Эҳтимол Бобур Қобулдан 12 минг лашкар билан чиққандир, лекин Панжоб қўлга олингач, унинг армияси яна кўпайган бўлиши керак эди. Ҳинд тарихчиси доктор А. Л. Сриваставанинг фикрича, Бобур лашкарларининг сони 25 мингга етиб қолган эди. Иброҳим Лўдий армиясининг сони айрим тарихчилар томонидан анча орттириб кўрсатилган. Уларнинг айтишича, унинг армияси бир лак⁸ сарбоз ва мингга яқин жангчи филдан иборат эди. Афтидан, Лўдий 40 минглик лашкарга эга бўлган, холос. Бир ҳафтача муддатдан сўнг ҳар иккала қўшин юзма-юз келиб тўқнашгач, қиличбозлик ва найзабозлик бошланди. Ҳақиқий жанг 21 апрел куни (1526-йилда) эрталаб бошланиб, чошгоҳга яқин тугади. Иброҳим Лўдий жанг майдонида ўлдирилгандан сўнг унинг қўшини тумтарақай қочди.

Панипат жанги Ҳиндистонда Лўдийлар сулоласига нукта қўйди, Ҳинд тарихчиси доктор Р. П. Трипатининг ёзишича, «У (Бобур)нинг

⁷ «Бобурнома».

⁸ Юз минг – тарж.

бобоси Темур тўғлоқлар сулоласига қандай хотима ясаган бўлса, бу жанг ҳам Лўдийлар сулоласига ана шундай якун ясади». Инглиз тарихчиси Стэнли Лейн Поул ҳам шундай фикрни ифодалайди: «Дехли афғонлари учун Панипат жанги охирги нафас бўлди. Бу воқеа улар ҳокимиятининг якуни ва қўл остидаги барча мамлакатларнинг бой берилиши эди». Шундай қилиб, лўдийлар ҳокимияти Ҳиндистон сиёсий ҳаёти саҳифаларидан бутунлай ўчириб ташланди. Афғонларнинг Ҳиндистондаги таъсири бутунлай тугатилмаган бўлса ҳам, анча кучсизлантириб қўйилган эди. Бобур тез орада Дехли ва Аграни эгаллаб олди ва бу билан Ҳиндистонда темурийлар сулоласи ҳукмронлигига асос солди. Бироқ ўзининг Ҳиндистондаги мавқеини мустаҳкамлаш учун ҳали кўп урушлар қилишга тўғри келарди.

Бобурнинг бу жангда ғолиб чиқишига сабаб бўлган асосий омиллар, бир томондан, унинг қўшинидаги артиллериянинг «тўлғама» усулида уруш олиб бориши ва бунга Бобурнинг моҳирона раҳбарлик қилиши, иккинчи томондан, Лўдийнинг кучсизлиги бўлди. Бобур Иброҳимга нисбатан анча тажрибали ва қобилиятли саркарда эди. У ўз хотираларида Иброҳимни «тажрибасиз, ўйламасдан таваккал ҳаракат қиладиган, кутилмаганда тўхтаб қоладиган ёки чекинадиган ва олдинни кўриб олмай туриб олға интиладиган киши экан», деб таърифлайди. Бобурнинг Кучли артиллерияси ва чаққон ҳаракат қиладиган сарбозлари бор эди. Бунинг устига, уруш ҳаракатларининг энг яхши услубларини қўлларди. Иброҳим эса замбараксиз, фақат жангчи филларига ишониб урушни одатдаги усул билан олиб борарди. Тўпларнинг гумбурлашидан даҳшатга тушган филлар эса ҳар томонга қочар ва ўз аскарларини оёқлари остида мажақлаб ташлар эди. Иброҳим қўшин ҳаракатини яхши ташкил қила олмаган, боз устига, афғон амалдорлари ва ўз қўл остидаги фуқаролар назарида ҳам Иброҳимнинг обрўси яхши эмасди. Қолаверса, қўшинининг кўпчилик қисми унга содиқ бўлмаган ёлланма аскарлардан, Бобур қўшини эса, аксинча,

интизомли ва тажрибали сарбозлардан ташкил топган эди. Бу ҳам саркарданинг моҳирлигидан далолат берарди. Бу ҳақда С. Лейн Поул шундай деб ёзади: «Бобур лашкарини жасоратга ундаган ва уларга шижоат бағишлаган омил саркарданинг совуққон соф виждони ва синчков тактикаси эди». Шунинг учун ҳам афғонлар жон-жаҳди билан мардона жанг олиб борсалар ҳам, яхши тайёргарлик кўрган Бобур лашкарига бас кела олмадилар.

Панипат жангидан кейин Бобур жуда кўп қийинчиликларга дуч келди. Унинг асосий вазифаси қўлга киритилган ҳудуддаги фуқароларнинг бирдамлигини таъминлашга Султон Лўдий салтанатининг қолган қисмини ҳам эгаллаш эди. Иброҳимнинг мағлубиятидан сўнг кўпгина афғон хонлари ўз вилоятларини мустақил давлат деб эълон қилдилар. Қўшни Мевот хонлиги Ҳасанхон қўлида эди. Самбҳол вилояти Қосимхонда, Боёна вилояти эса Низомхонда, Гувалёр вилояти Тоторхон ихтиёрида, Атова вилоятида Қутбхон ҳукмронлик қиларди, Дўлпурда Зайтунхон ва Қолпида эса Оламхон мустақил иш тутарди. Шарқда эса Носирхон Нўхоний, Муҳаммад Фармулий ва Маъруф Фармулийлар афғон хонликларининг қолдиқларини бузмай сақлаб турардилар. Беҳор вилоятида эса Баҳорхон ўзининг мустақил ҳукмдор деб эълон қилиб, ўзига «Султон Муҳаммадшоҳ» деган тахаллус олди. Шундай қилиб, Беҳор афғон қочоқлари учун бошпана вазифасини ўташи мумкин эди. Панипатдаги жангдан зўрға жон сақлаб қочган Маҳмуд Лўдий эса Бобурдан ўч олиш учун афғонларни бир жойга тўплашга уриниб юарди.

Бенгал ва Гужаротдаги афғон хонлари унга ёрдам беришлари ёки ўзлари Дехлига ҳужум уюштиришлари мумкин эди. Бу вақтда Иброҳимнинг онаси Аграда яшарди. У Бобурни сиртдангина тан олган, аслида ўғлининг ўлими учун Бобурдан қасос олишга зимдан чоғланиб юарди. Орадан бироз вақт ўтгач у Бобурни заҳарлашга ҳам улгурганди. Бобур мустаҳкам соғлиғи ва омади туфайлигина бевақт ўлимдан омон қолган эди. Шу тариқа, пойтахт ичида ҳам, ташқарисида ҳам афғон

хокимиятининг қолдиқлари изғиб юрарди. Афтидан, Беҳор хони Султон Муҳаммадшоҳ ва Махмуд⁹ Лўдий ўз байроғи остига афғонларни бирлаштиради, Бобурни Деҳлидан сиқиб чиқаришлари мумкин эди. Мевор хони Рона Санга эса Деҳли тахтига даъвогарлардан бўлиб, Бобурнинг Шимолий Ҳиндистондаги мавқеига раҳна солиб турарди. Ҳиндистонликлар четдан келган босқинчи деб Бобурдан қўрқар, мол-мулки ва номусини сақлаш учун ўз қишлоқларини ташлаб чиқиб кетар эди. Бундан ташқари, Бобурнинг беклари ва навкарлари Кобулга қайтиб кетиш пайида юрар, чунки улар Ҳиндистон давлатининг иссиғига бардош беролмас эдилар.

Шунга қарамасдан Бобур Ҳиндистонда қолишга қарор қилди. Бу ҳол эса унинг беклари ва навкарларидаги иккиланишларга чек қўйди. Чунки улар ўз шоҳларини ташлаб кета олмас эдилар. Маҳаллий аҳолида ҳам янги ҳукмдорга нисбатан аста-секин ишонч ҳосил бўла бошлади. Энди улар Бобур Ҳиндистонни ташлаб кетиш учун эмас, балки у ерда муқим яшаш учун келганига ишона бошладилар.

Яхшилик билан бўйсунтишни истаган афғон бекларига Бобур ҳам катта ҳурмат ва эътибор кўрсата бошлади. Давлатхон Лўдийнинг ўғли Диловархонга «Хони хонон», унвони бериб, унга жуда катта жоғир¹⁰ ажратиб берди. Бобурнинг бу ҳиммати жавобсиз қолмади. Қўпгина иккиланиб юрган афғон беклари, жумладан, Шайх Боязид, Муҳаммадхон Лоханий ва уларнинг шериклари тинчгина бош эгиб келдилар. Бобур уларни ҳам сийлаб ўзларига яраша мансаб ва ер-мулкни ажратиб берди.

Шундан кейин Бобур қўл остидаги мамлакат ҳудудида тартиб ўрнатишга киришди. Шу билан бирга кейинги юришлар режасини ҳам тузиб чиқди. Шимолий Ҳиндистон текисликлари ҳудудини амирларига тақсимлаб, у ерларни босиб олишларини тайинлади. Бу сиёсат яхши натижа берди. Тез орада Шимолий Ҳиндистон текисликларининг катта

⁹ Иброҳим Лўдийнинг кичик укаси.

¹⁰ Ер – мулк/

қисми Бобур ихтиёрига ўтди. Навбатма-навбат Самбҳол, Атова, Капуж, Дўлпур, Рапру, Жонпур, Ғозипур, Боёна ва Гувалёр вилоятларини бобурийлар эгалладилар.

Бобур ўзининг беклари ва ўғилларига ҳам катта ҳиммат кўрсатди. Уларга жуда катта мулк ажратилди, Ҳиндистондан тўпланган ўлжа-бойликлар ҳам уларга тақсимлаб берилди. Машҳур Кўҳинур олмосини ўғли Ҳумоюнга тақдим қилди. Бобурнинг қўл остидаги хонлари ҳам шонинг бу саҳийликларига яраша ҳиммат кўрсатиб, унга содиқлигича қолдилар. Шундай қилиб, Бобур Шимолий Ҳиндистонда ўз мавқеини анча мустаҳкамлаб ва кенгайтириб олишга муваффақ бўлди.

Бироқ у ўз ҳокимиятини хали тўла мустаҳкамлашга улгурмай туриб Мевор хони Рона Санганинг тажовузларига рўпара келди.

2.2§. Қанва ёнидаги жанг ва Чандирийнинг забт этилиши.

Қанва ёнидаги жангнинг асосий сабабларидан бири Бобурнинг Деҳли тахтида шоҳ бўлиб қолиш нияти эди. Маълумки, Рона Санга Иброҳим Лўдийга қарши юришда Бобурни қўлламоқчи бўлган эди. Чунки унинг фикрича, Бобур ҳам аввалги босқинчилар каби юртни талаб бўлгач, орқага қайтиб кетиши керак эди.

Бу ҳолда Деҳлини у осонгина қўлга киритиб олиши мумкин эди. Бироқ Бобурнинг Ҳиндистонда қолиш режаси унинг умидларини пучга чиқарди ва босқинчи бобурийларга қарши курашаётган афғонларни қўллашни маъкул кўрди. У Оламхон Лўдийни ўз паноҳига олди.

Маҳмуд Лўдийни эса Деҳли ҳукмдори сифатида қабул қилди ҳамда Бобурга қарши турган Ҳасанхон Мевотий ва бошқа афғон хонларига умид кўзини тикди. Шу билан у ўз кучларини Ҳиндистондан босқинчиларни қувиб чиқаришга қаратганига шама қилмоқчи бўлди. Ҳинд тарихчиси доктор С. Р. Шарма мана шу фикрни қувватлайди. Қанва уруши ҳақида у шундай деб ёзади: «Бу ҳиндларнинг мусулмонларга қарши уруши бўлмай, балки мамлакатнинг умумий душманига қарши миллий кучларнинг ҳамкорликдаги ҳаракати эди».

Шунинг учун ражпутлар билан бобурийлар урушининг келиб чиқиши заруратга айланиб қолганди. Урушнинг бошқа сабаблари бунга қўшимча бўлиши мумкин, холос. Бобур Рона Сангани Иброҳимга қарши урушда ўзига ёрдам беришга ваъда қилганига қарамай, унинг Боёнта, Дўлпур ва Қолпийни босиб олишига халақит бергани учун ёмон кўрарди. Ражпутлар қўшини ғазабнок ҳолда илгарилаб Боёна ва Аграни босиб олишга интиларди. Маҳмуд Лўдий ва Ҳасанхон Мевотий ўз сафларини бирлаштирдилар. Бобурнинг иккита илғор қўшинини ражпутлар мағлубиятга учратдилар.

Бобур Панипат ёнидаги афғонлар армиясидан кўра жиддийроқ рақиб билан юзлашиб турганига ишонч ҳосил қилди, Ражпутларнинг жасорати мақтовга лойиқ эди.

Уларнинг бошлиғи Рона Санга тажрибали саркарда бўлиб, хаёти давомида бир неча ўнлаб жангларда қатнашган, шу жангларда бир қўзи ва бир қўлидан ажралган, танасида эса саккизта жароҳати бор эди.

Қобуллик мунажжим юлдузларга қараб навбатдаги уруш бобурийларга мағлубият келтиришини башорат қилган эди. Бу эса Бобур аскарларини тушкунликка солди. Бироқ шу онда Бобур инсон руҳиятини яхши билишини, кишиларни ўз ортидан эргаштира олишдек нодир салоҳиятга эга моҳир саркарда эканини исботлади. Тўпланаётган лашкарларига мурожаат қилиб, май ичишдан воз кечганини эълон қилди жангчиларни дин ва номусни сақлаш йўлида ўлгунча жанг қилишга чақирди, мусулмонлардан олинадиган «тамға» солиғини бекор қилганини айтиб, кофирлар¹¹га қарши «жиҳод» уруши эълон қилганини баён этди. Бу мурожаат қутилган натижани берди ва Бобур аскарлари ҳамда беклари ўлгунча жанг қилишга қасамёд қилдилар.

Фотеҳпур Секри¹² шаҳридан ўн мил¹³ча наридаги Қанва деган жойда иккала қўшин юзма-юз келди. Бобур ражпутлар лашкарини икки лак деб таърифласа, Рашбрук Уильямснинг тахминига кўра ражпутлар қўшини бобурийлардан 7-8 баравар ортиқ эди. Лекин буни исботлайдиган далил йўқ. Доктор А. Л.Сривастава эса ҳақиқатга бироз яқинроқ рақам (2:1)ни кўрсатади, яъни ражпутлар лашкари 80 минг киши бўлса, Бобур қўшини эса 40 минг киши атрофида эди.

Ражпутлар ўз қўшинини одатдагича, яъни чап қанот, ўнг қанот ва марказий қисмларга бўлдилар. Бобур эса ўз қўшинларини Панипатдаги жангдагидек тарзда тақсимлади. Ўзи эса марказдан туриб қўмондонлик қилди. Ўнг қанотни ўғли шаҳзода Ҳумоюн бошқарганди, чап қанотга эса Низомиддин Халифа бошчилик қилди.

Мустафо ўз замбараклари билан ўнг қанотнинг олдида борди, Устод Али эса ўз тўпчилари билан марказий қўшин олдида борар эди. Иккала

¹¹ Маҳаллий ҳиндлар.

¹² Ғолиблар шаҳри.

¹³ 16 километр.

чекка қанотларда эса «тўлғама»чилар гуруҳи борардилар. Жанг эрталаб соат 9 ларда (1527 йил 17 март) бошланиб, 10 соатлар чамаси давом этди. Жангда Рона Санга оғир жароҳатланиб, жанг майдонидан олиб чиқиб кетилди, ражпутлар қўшини эса тор-мор этилди, ғолиблик яна бобурийларга насиб этди.

Усталик билан уруш олиб бориш маҳорати, қўшинга мохирона раҳбарлик қилиш ва тўпчиларнинг зарбалари туфайли Бобур аскарлари жангда яна устун келдилар. Рона жанг давомида оғир яралангани учун ўз қўшинига зарур пайтда раҳбарлик қила олмай қолди. Бу ҳол унинг аскарларини баттар довдиратиб қўйди. Шунга қарамай, бу омилларни мағлубиятнинг иккинчи даражали сабаблари қаторига қўшиш мумкин.

Қанва жанги Панипатдаги жангдан кўра муҳим аҳамиятга молик эди, деб айтиш мумкин. Ражпутлар ҳақиқий маҳорат кўрсатиб, қаҳрамонона жанг қилдилар.

Уларнинг қўшини анча интизомли бўлиб, Рона Санга раҳбарлигида жасурлик билан жанг қилдилар. Уларнинг ҳеч бири хоинлик қилмади. Сон жиҳатидан ҳам ражпутлар ўз рақибидан устун турардилар. Шунга қарамай улар енгилдилар. Бу ҳол эса бобурийлар қўшинининг қуроллари ва ҳарбий маҳорати устун эканини кўрсатиб турибди.

Бироқ шу билан ражпутларнинг ҳарбий қудрати батамом яксон қилинди, деб бўлмайди.

Агар шундай бўлганда эди, Ҳиндистондаги иккинчи афғонлар салтанатининг асосчилари Гужарот хони Баҳодиршоҳ ва Шершоҳ Сурлар орадан кўп ўтмай ражпутларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келмаган бўлар эдилар. Лекин Қанвадаги жанг ҳақиқатдан ҳам ражпутлар қудратини анча сусайтириб қўйганди.

Ражпут ҳукмрон доираларининг деярли ҳаммаси бу жангда энг яхши жангчиларидан ажралиб қолганди. Бу жангдан сўнг Бобур ўзини «Ғозий» деб эълон қилди. Рона Санга эса 1528 йилда вафот этди. Бу ҳодиса эса ражпутларни Деҳли тахтини қайтариб қўлга олиш умидидан бутунлай воз

кечишга мажбур қилди. Шу билан афғонларнинг қаршиликлари ҳам сусайди. Ҳасанхон Мевотий жангда ўлдирилди. Оламхон Лўдий ва Маҳмуд Лўдий қочиб қолдилар. Афғонларнинг бу урушда ютиб чиқишига ҳеч қандай имконият қолмаган эди.

Бобурийлар учун эса бу жанг ҳал қилувчи уруш бўлган эди. Бобур энди Ҳиндистонда ўзини беҳатар ҳис этса бўладиган вазият юзага келган эди. Албатта, бу ҳол бундан кейин ҳам бобурийлар ҳокимиятини мустаҳкамлаш, қудратини янада ошириш учун хизмат қилар эди. Бобур энди Ҳиндистонга мустаҳкам ўрнашиб олди ва унинг ҳукмронлик маркази Қобулдан Дехлига кўчди.

Чандирийнинг забт этилиши

Чандирий қалъаси Молва ва Бандилхонд вилоятлари туташган жойда бўлиб, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этарди. Унинг забт этилиши Молвани қўлга киритиш ва Ғарбий Ҳиндистон билан қилинадиган савдо йўлини эгаллаш имконини берар эди. Бундан ташқари, бу қалъа ҳозир ражпутларнинг бошлиқларидан бўлмиш Медини Рао қўлида бўлиб, у яқиндагина Молва ҳокимлигидан воз кечган ва Рона Сангага қўшилиб Бобурга қарши Қанва жангида иштирок этган эди. Бобур унга зарба беришга қарор қилди ва Чандирийни Шамсиободга алмаштиришни ундан талаб қилди, лекин рад жавобини олди. Бобур яна ражпутларга қарши жиҳод эълон қилиб, 1529 йилнинг 29 январида Чандирийга ҳужум бошлади. Медини Рао жангда ўлдирилиб, қалъа қўлга киритилди.

Минглаб ражпутлар ҳалок бўлди. Кўплаб ражпут аёллари асир қилиб олинди. Булар орасида Медини Раонинг иккита қизи ҳам бўлиб, улар Ҳумоюн ва Комронга хотинликка берилди.

Бобур Чандирий қалъасини ўз аъёнларига бермади. Уни Молва хони Султон Насриддиннинг невараси Аҳсадшоҳга ҳадя қилди. Бу билан Бобур Ҳиндистон мусулмонларининг ҳурматини қозонмоқчи бўлган эди.

2.3§. Гогра учун жанг. Бобур ҳаётининг сўнгги кунлари ва вафоти.

Чандирий қўлга олингач, Бобур Райзин, Бхилза ва Сарангпур вилоятларини эгаллашга қарор қилди, чунки бу билан Молвага яқин йўл очиларди. Бироқ бунинг имкони йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Сабаби, Шарқдаги афғон қабилалари Бобурни кўпдан бери ташвишга солиб келарди. Бобур уларни ҳам бартараф этди. Бенгал хони афғон Нусратхоннинг қўллаб-қувватлаши туфайли улар Маҳмуд Лўдий бошчилигида Беҳорга тўпланиб, Қанужгача юриш қилдилар. Бироқ Бобурнинг бу томонларга келаётганини эшитишлари биланоқ орқага қайтишди. Маҳмудхон Нўхоний, Жалолхон, Шерхон Сур ва Фаридхонлар эса таслим бўлдилар. Лекин Бобур уларнинг таҳликасидан биратўла қутулиш ниятида эди. Уларни авф этгач у яна йўлда давом этиб, Беҳорга яқинлашди. Шунга қарамай Бенгал хони Нусратхонни урушга жалб қилгиси келмади. Лекин унга изғиб юрган қочоқ афғон хонларига бошпана ва ёрдам бермаслик шарти қўйилди. Шу шартга биноан Бобур Бенгалга тегмай ўтиб кетди. 1529 йил 6 майда Маҳмуд Лўдийнинг афғон аскарлари Гогра дарёси бўйларида Бобур қўшини билан юзма-юз жанг қилишга мажбур бўлди ва бутунлай янчиб ташланди. Маҳмуд Лўдий Бенгал томонга қочиб қутулди, кўпгина афғон исёнкорлари Бобурга таслим бўлдилар. Бенгал шоҳи Нусратшоҳ, бобурийлар билан чегараларни бузмаслик ҳақида сулҳ тузди. Беҳорнинг бир қисмини Бобур ўз ихтиёрида қолдириб, қолган қисмини ўз измидан чиқмаслик шарти билан афғонларга берди.

Бобур ҳаётининг сўнгги кунлари ва вафоти

Гогра қирғоқларидаги жанг Бобурнинг. Ҳиндистондаги жангларининг охиргиси эди. Ҳиндистонда бўлган учала даҳшатли жангдаги муваффақияти туфайли Бобур ғарбда Синд дарёсидан шарқда то Беҳор водийсигача, шимолда эса Ҳимолай тоғларидан жанубда то Гувалёр ва Чандирий қалъаларигача ёйилган улкан ҳудудга ҳукмдор бўлди. Шундай қилиб, у Ҳиндистонда улкан бобурийлар империясини

вужудга келтирди ва бу яқин атрофда унинг салтанатига даъво қиладиган ҳеч ким қолмади. Бобурнинг Ҳиндистондан кейин ҳам Самарқандни эгаллаш иштиёқи сўнмаган эди. 1527 йилги Қанва ёнидаги урушдан сўнг у ўғли Ҳумоюнни Бадахшонга ҳукмдор қилиб юборади. У Ҳиндистондан уйига қайтиб кетмоқчи бўлган навкарлар ва беклар билан бу ерга қайтиб келганди. Бобур Ҳумоюнни Бадахшонга ўз салтанати чегараларини қўриқлаш учунгина эмас, балки ўша даврда шайбонийлар қўлида бўлган Ҳирот ва Самарқандни олиш учун ҳам юборган эди. 1528 йилнинг 26 сентябрида эронийлар билан шайбонийлар ўртасида Жом шаҳри ёнида бўлиб ўтган жангда Эрон шоҳи Шох Тахмасп аскарлари уларни батамом суриб ташлай олмаган эдилар. Бу эса Бобурнинг кўнглидаги Самарқандни қайтариб олиш иштиёқини яна аланга олдирди. Шунинг учун у Ҳумоюнга Ҳисор ва Самарқандни, иложи бўлса Марвни ҳам эгаллашини тайинлаб, йўлга отланганди. Ҳумоюн йўл-йўлакай Ҳисорни эгаллади, лекин шу ерда шайбонийлар билан сулҳ тузиб соғлиғи ёмонлашиб қолган отаси ёнида бўлиш ниятида бўлса керак, тезда Аграга қайтди. Шундай қилиб, Бобурнинг ҳаёт вақтида Самарқандни қўлга киритиш режаси орзулигича қолиб кетди.

Бобур ҳаётининг охирги кунлари яқинлашиб қолган эди. У Ҳумоюнни Самбҳолга юборган эди, бироқ Ҳумоюн у ерда касалга чалиниб қолади. Кўпгина тарихчиларнинг таъкидлашларича, тўнғич ўғли бўлмиш Ҳумоюннинг соғайиб кетишига кўзи етмагач, Бобур ўз жони эвазига ўғлининг ҳаётини қайтариб беришини сўраб худога илтижо қилган. Шундан кейин Ҳумоюн соғайиб, ўрнига Бобур касалланган ва ҳаётдан кўз юмган. Лекин доктор С. Р. Шарма бу фикрга шубҳа билан қарайди. Унинг фикрича, Ҳумоюннинг соғайиши билан ундан олти ой ўтгач касалланган Бобурнинг бетоблиги орасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ. Тарихчиларнинг кўп-чилиги доктор Шарманинг фикрига қўшиладилар. Доктор Р. П. Трипати ҳам ана шу фикрни қувватлайди. Бобурнинг касалланиши ва вафотига асосий сабаб унинг босиб ўтган машаққатли ҳаёт йўли,

колавсрса, Ҳиндистоннинг ортиқча иссиқ ва нам иқлимидир. Бобур ўз ўрнига Ҳумоюнни тахтга ўтказиб, 1530 йилнинг 26 декабрида оламдан ўтди. У Аградаги «Ором боғ»ига дафн этилган эди, кейинчалик ўзининг васиятига кўра Кобулга, ҳаётлик пайтида ўзи танлаб қўйган жойга кўчириб дафн этилди.

Бобурнинг феъл-атвори ўз замондошлари ва ҳозирги тарихчилар томонидан кўкларга кўтариб макталади. «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи Мирзо Ҳайдарнинг таъкидлашича, Бобурни «жуда кўп фазилатлар файзиёб этган бўлиб, у беҳисоб олижаноб хислатларга бурканган эдики, у зотнинг мардлиги ва саховатпешалиги ҳамма хислатларидан устун турар эди». Бобурнинг фазилатлари қизи Гулбаданбегим томонидан ёзилган «Ҳумоюннома» асарида батафсил тасвирлаб берилган. Инглиз тарихчиси С. Лейн Поул Бобурни «Шарқ тарихидаги энг мафтункор шахс эди», деб таърифлайди.

Бобурнинг инсон сифатидаги хислатлари ҳақиқатан ҳам мактовга сазовордир. У жисмонан жуда бақувват киши бўлиб, қалъа девори, устида икки кишини кўлтиқлаб олиб, тўсиқлардан бемалол ўта олар эди. Ҳиндистонда дуч келган ҳар қандай дарёдан қийналмай сузиб ўтар, 80 милча масофани дам олмай бир кунда отда босиб ўтар эди. У май ва чилим чекишни яхши кўрар эди. Шунга қарамай, унинг вужуди умрининг охиригача бешикаст юрди. Иброҳим Лўдийннинг онаси берган захар ҳам унинг бақувват жисмига катта зарар етказа олмади.

Бобур садоқатли ўғил, меҳрибон ота, содиқ дўст, вафодор эр ва ғамхўр қариндош эди. У кекса ёшдаги қариндошларининг ҳурматини жойига қўяр, ўз болаларининг ўқиши ва тарбияси, шахсиятининг шаклланишига катта эътибор билан қарар эди. Катта ўғли Ҳумоюнга тилни мукаммал ўрганишни ва ўз нутқида эътибор қилишни, камолот сари интилишни маслаҳат берарди, У «Интилганга толе ёр», дер эди ва фавқулотда ҳолларда ваҳимага йўл қўймасди. «Беғамлик ва лоқайдлик ҳукмдорнинг иши эмас»,—деб таъкидлар эди.

Бобур қариндош-уруғларидан меҳр-мурувватини аямас, дўстларининг ташвишига ҳамдардлик қилар ва қувончларига шерик бўлар, хотинлари бир нечта бўлишига қарамай, уларнинг барчасини барабар иззат қиларди, ўғилларининг ҳам ҳаммасига бирдек меҳр билан қарарди. Ўлим тўшагида ётган пайтда ҳам катта ўғли Ҳумоюнга васият қилиб: «Укаларинг жазога лойиқ иш қилсалар ҳам, уларга ёмонликни раво кўрмагин», деган эди. У май ва улфатчиликни хуш кўрганидан кайф устида берилган ваъдалари учун ҳам катта масъулият ҳиссини сезарди.

У сахий, олижаноб, мард, мафтункор, севимли ва жуда маданиятли киши эди. Инглиз тарихчиси Ҳ. Эллиот Бобур ҳақида шундай деб ёзган эди: «Табиатан хушчақчақ, жасур, улуғвор, ўткир зехнли ва очиқ чехрали киши. Агар унинг ҳаёт йўли Оврупода ўтганда Генри VII-нинг¹⁴ ўзгинаси бўлган бўлар эди. У киши қалбини ва вазиятни дарҳол англаб оларди. Мусиқа ва боғ яратиш ишига жуда ишқибоз эди. Ҳиндистонда жуда кўп иншоотлар барпо этган эди».

Бобур мусулмонларнинг сунний мазҳабига мансуб бўлиб, ўз тақдирини Худодан кўрарди. У бир пайтлар шундай деган эди: «Аллоҳнинг хоҳишисиз ҳеч иш бўлмайди. Тақдиримизни Аллоҳнинг қарамига топшириб, ўзимиз олға интилоғимиз лозим». Бироқ у динга кўр-кўрона ишонмас ва жаҳолатпарастликка йўл қўймасди. У шиа мазҳабидагилар билан ҳам ҳамкорлик қилиб кетаверар эди. Шунинг учун ҳам бу мазҳабдаги Эрон шоҳи билан сулҳ тузган эди. Албатта, Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган пайтда маҳаллий ҳиндлар динига нисбатан муросасизлик қилган ҳолатлар ҳам бўлган. лекин бу фақат жанг пайтларидагина сезилар эди, холос,

Рона Санга ва Медини Раонинг ҳинд аскарларига қарши жиҳод эълон қилиб, у минглаб ражпутларни кириб ташлади ва ўзини «Ғозий» деб эълон қилди. Мусулмонлардан олинадиган «тамға» солиғини бекор қилиб, Атодхйайа деб аталадиган ва маҳаллий ҳиндлар Авлиё Раманинг туғилган

¹⁴ Европада инглизлар сулоласининг асосчиси – тарж.

жойи сифатида зиёрат қиладиган жойга масжид қурдирган эди. Шунинг учун ҳам унинг танқидчиларидан бири, «Бобурда мусулмонларга хос факат ўз манфаатини кўзлаш хусусияти бор эди», деб ёзади. Шунга қарамай тарихчилар, Бобур ушбу чора-тадбирларни ўз мусулмон аскарларини илҳомлантириш учун кураш ҳолатидаги пайтларидагина қўлларди, деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун ҳам унинг асосий қуроли дин эмас, балки сиёсат эди. Тинч ҳаёт даврида у ҳиндларни таъкиб этмасди. Ҳинд тарихчиси доктор А. Л. Сриваставанинг тан олишича, Бобурнинг ўз қўл остидаги маҳаллий ҳиндларга бўлган муносабати ундан аввалги Деҳли султонларининг уларга бўлган муносабатларидан ёмон эмас эди.

Ҳинд тарихчиларидан доктор Шарма ва доктор Трипатилар, аксинча, Бобурга кўпроқ ён босадилар. С. Р. Шарма: «Бобурнинг биронта ҳинд ибодатхонасини бузгани ёки ҳиндларни уларнинг диний эътиқодига кўра таъкиб қилганининг бирон-бир асорати кўринмай-ди»,—деб ёзади. Доктор Трипати ҳам шу тарзда: «Яқин ва Ўрта Шарқдаги шиалар ва Ғарбдаги суннийлар ўртасида бўлиб ўтган рақобатлар билан таққослаганда бу ишларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ»,—деб ёзади.

Бобурнинг мусулмон ва ҳиндларга барабар муносабатда бўлгани тўғрисида бир неча мисол бор. 1529 йилда Гогра дарёси қирғоғидаги жангдан олдин у ҳинд ва мусулмон беклари билан тенг маслаҳатлашган эди. Ўз хотираларида бу ҳақда бундай ёзади: «Шаъбон ойининг ўн тўққизинчиси, чоршанба куни дарёни қандай кечиб ўтиш кераклиги ҳақида уларнинг фикрини билиш мақсадида туркий ва ҳинди амирларимни кенгашга чақирдим». Шунинг учун ҳам кўпчилик тарихчиларнинг фикрига кўра Бобур диндор шахс бўлган бўлса ҳам, лекин у кўр-кўрона хурофотчи бўлган эмас ва Ҳиндистондаги фаолияти давомида диний жаҳолатпарастликка йул қўймаган.

Бобур маърифатчи шоҳ бўлган эди. Шимолий Ҳиндистонда эришган ғалабалари туфайли Бобурнинг номи машҳур жангчи ва саркарда сифатида тарихдан ўрин олган. Бироқ, у Ҳиндистонни забт этмаган

тақдирда ҳам, унинг номи олим сифатида эсланган бўларди. Ўн бир ёшиданоқ жангу жадаллар билан банд бўлгани учун ёшлигида мукаммал илм ололмаган. Шунга қарамай, унинг ҳаётдан олган билими, туркий тилни мукаммал билиши олимлар дунёсидан унга алоҳида жой ҳозирлаб берган эди. Туркийни мукаммал билишидан ташқари у араб ва форс тилларини ҳам яхши эгаллаган эди.

Туркий насрда асар яратиш борасида унинг замондошларидан биронтаси ҳам унга тенг келолмас эди «Тузуки Бобурий» ёки «Бобурнома» деб аталган унинг хотиралар тўплами дунёда яратилган автобиография асарлари ичида энг яхшиси ҳисобланади. Бу асар энг яхши тарихий манбаагина бўлиб қолмай, энг яхши адабий асар ҳамдир. А. С. Бевериж хонимнинг, таъкидлашича, бу асар «...бутун тарихда яратилган ёзма ёдгорликларнинг энг бебаҳосидир». Бобур бу асарда ўзи бўлган ўлкаларнинг табиий ҳодисаларини, табиат манзараларини, иқлими, жониворлар ва паррандалар оламини, гуллар ва мевалар дунёсини, санъат ва ҳунармандчилигини ҳамда халқларнинг турмуш тарзини усталик билан тасвирлаб берган.

У шахсий ҳаёт йўлини тасвирлар экан, шу аснода ўзининг одатлари, яхшилик ва камчиликларини, рақибларининг сиёсий ва иқтисодни шарт-шароитларини, ўғиллари ва қариндошларининг қилиқ ва одатларини усталик билан баён этади. Бу асарни ўқиган киши Бобурнинг туркийни мукаммал эгаллаганига ҳамда ўзи босиб ўтган ўлкаларнинг географик, ижтимоий ва сиёсий вазиятини жуда синчковлик билан кузатганига ишонч ҳосил қилади.

Унинг «Девон» деб аталган шеърий асарлар тўплами ўша даврда яратилган поэтик асарларнинг энг яхшиси эканига шубҳа йўқ. У форс тилида газал ёзиб бу борада ҳам ўзига хос услубни яратди. У Хожа Убайдуллонинг «Рисолаи волидия» асарини туркийга таржима ҳам қилган. Шу билан бир қаторда Бобур мусулмончилик қоидаларини ўзида мужассам қилган «Мубаййин» деб аталган маснавийлар тўпламини ҳам битади. «Хатти

Бобурий» деб аталган алифбо яратиб янги хуснихат намуналарига асос солади. Бу асарларнинг барчаси муаллифнинг билим доираси, ёзиш услуби ва тил манбаларидан усталик билан фойдаланганлиги нуқтаи назаридан таҳсинга сазовордир, деб ҳисоблаб келинади. Ўз даврининг шоирлари қаторида Бобур Мир Алишербекдан кейинги мавқеда турар эди. Шунинг учун ҳам Бобур асосли равишда олим шоҳ деб тан олинади. С. Лейн Поул таърифлаганидек Бобур «...омадли навкар бўлиш билан бирга, нозик дидли адабиётчи ва таънқидчи ҳам эди. Унинг жангларида ҳам маиший ҳаётдагидек шоирлик нафаси уфуриб турарди»

Бобур жасур навкар ва тажрибали саркарда эди. У болалигиданок жангларида қатнашганидан ўлимга қўрқмасдан қарарди. С. Р. Шарма шундай деб ёзади: «У ажойиб чавандоз, моҳир мерган, чаққон қиличбоз ва толмас овчи эди». Бобурнинг саркардалик тажрибаси Марказий Осиёнинг турли тоифа ва гуруҳдаги халқлари билан бўлган жангларида чиниқиб тобланиди. У Темур ёки Чингизхон сингари туғма саркарда эмас эди, балки ҳаётининг дастлабки давридаги жангларида бир неча бор мағлубиятга учраб, аста-секин тадбиркор лашкарбошига айланди. У ҳеч қачон матонатини йўқотмади ва курашда йиқилган пайтларида ўзини ўнглаш учун доимо ирода кучини ишга сола билди, жангларида тажриба тўплади, «Тўлғама» усулида уруш олиб боришни турклардан, пистирма қўйишни афғонлардан, порохли милтиқ ва тўпларни ишлатишни эронийлардан, ҳаракатдаги отлиқ аскардан фойдаланишни турклардан ўрганди, У бу каби барча усулларни ўз ўрнида қўллаш тизимини ҳам ишлаб чиқди. Мана шундай тадбиркор лашкарбошилиги учун ҳам у Ҳиндистондаги жангларида барчасида ғолиб чиқди. Бундан ташқари Бобур ўз ҳамроҳларини илҳомлантириб ишончини қозонар, уларни жасоратга ундар, зарур ҳолларида ўзига бўйсундира олар эди. У ўз қўшинидан каттароқ бўлган лашкарга қарши курашишдан асло қўрқмас, ҳамиша рақибининг нозик ва кучли жойларини англаб олишга, ундан жанг жараёнида фойдаланишга ҳаракат қилар эди.

Хаётининг оғир кунларида Бобур ҳамиша аскарлар даврасида бўлар ва шунинг учун ҳам навкарлар уни ҳурмат қилишарди. Лекин Бобур қаттиқ интизом тарафдори эди. Тартиббузар, буйруққа бўйсунмаганлар ва айбдорларни қаттиқ жазоларди. Буйруққа тўла итоаткорликни талаб қиларди. Унинг бу борадаги обрўси ҳақида тарихчи Фаришта¹⁵ шундай ёзади: «Шуниси аниқки, бу ерда Бобурнинг борлиги учун ҳам Давлатхон оиласининг ор-номуси сақлаб қолинди». Бехрадаги урушдан сўнг талончилик билан шуғулланганларнинг ҳаммасини у қаттиқ жазога тортган эди. Уз хотираларида улар ҳақида шундай деб ёзади: «Арзға еттиким, черик эли Бехра элига бесарлиқ ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йибориб, беасарлиғ қилғон элнинг баъзисини ясоққа еткуриб, баъзисининг бурнини тешиб, ўрдуни эвурдилар».¹⁶ Шунинг учун ҳам унинг аскарлари Бобурни севибгина қолмай, ундан кўрқар ҳам эдилар, унинг қўл остида қўшинлар яхши ташкил қилинган интизомли ва омилкор лашкарга айланганди.

Дипломат сифатида Бобур жуда тадбиркор арбоб эди. Фарғонадаги тахтидан биринчи бор қувилган пайтда унинг салтанатига душман тоғалари ҳар томондан таҳдид солиб турганди. Тадбиркорлиги ва устомонлиги туфайлигина Бобур Фарғона давлатини тоғаларининг ҳужумидан сақлаб қола олган эди.

Шиа мазҳабига мансуб бўлган Эрон шоҳи билан тузилган битим ва ундан кейинги муносабатлари ҳам Бобурнинг моҳир дипломат эканидан далолат беради. Ҳиндистонда олиб борган сиёсати ҳам унинг бу хислатларини яққол намоён қилиб берди. Ўзи мағлуб қилган ҳинд рожаси Медини Раоининг иккита қизини ўғиллари Ҳумоюн ва Комронга хотинликка олиб бериши ҳам маҳаллий ҳалқ меҳрини қозонишга ва ҳиндлар билан бобурийларнинг қуда-андачилик муносабатларини йўлга қўйишига сабаб бўлган эди. У мўғул, афғон ва ҳинд амир ва беклари билан

¹⁵ «Тарихи фаришта» асари муаллифи Муҳаммад Қосим Ҳиндушоҳ назарда тутиляпти.

¹⁶ З.М.Бобур. «Бобурнома». «Чўлпон нашриёти». Т. 1990йил. 206-бет

ҳам яхши муносабатларни сақлаб турар эди. Кўпгина афғон хонлари ҳам унинг остонасига бош уриб келди. Бенгал хони Нусратшоҳ ҳам¹⁷ у билан дипломатик муносабатлар ўрнатди.

Бобур Шерхон Сурнинг ҳам юқори мартабаларга эришишига йўл очиб берди, бироқ у пайти келганда маккорлик билан бобурийларни бироз муддатга бўлса ҳам Ҳиндистондан қувиб чиқарди. Лекин ўша вақтда Беҳор хони Жалолхон Бобур салтанатига таҳдид солиб турган эди, шунинг учун ҳам у Шерхон Сурнинг тавба тазаррусини қабул қилиб, Жалолхондан кўз-қулоқ бўлиб туриш учун уни Беҳорда қолдирганди. Бундан ташқари у ўз амирларига Шерхоннинг тутган ишларидан доим хабардор бўлишни тайинлаб, «Шерхондан кўз узманг, у ақлли одам, унинг пешонасига шаҳзодалик битилгани сезилиб турибди», - деган эди. Бундан кўриниб турибдики, у одамларнинг ички дунёсини ва муддаосини яхши биладиган ўткир зеҳнли киши эди. Кишиларнинг қалбига йўл топа билиш маҳорати туфайли Бобур олтига ҳинд рожасини уларнинг ўз хоҳишига кўра измига бўйсундириб олган эди.

Ҳукмдор сифатида Бобур ўз бурчларини яхши бажарарди. У ҳукмдорнинг мавқеини янада кўтаришга тиришарди ва якка ҳукмронликнинг қудратига тўла ишонар эди. Шунинг учун ҳам у ўзига «Подшоҳ» деган унвонни қабул қилган. Мамлакатга якка ҳукмронлик қилиш услуби ҳиндларга ҳам яқин бўлган ва шоҳнинг улуғворлигига улар жуда катта эътиқод қилган. Ҳиндистонда Феруз Тўғлоқдан кейин ҳалқ назарида обрўси пасайиб кетган императорнинг нуфузини Бобур яна ўз ўрнига тиклаб қўйди. Деҳлида султонлар ҳукм сурган даврда Бўлбон, Аловуддин, Хилжий ва Муҳаммад Тўғлоқ каби султонларни фуқаро ҳурмат қилмас, балки улардан кўрқар эди. Феруз Тўғлоқ сингари ҳукмдорлардан унинг қўл остидагилар на кўрқар ва наҳурмат қиларди, шу боис ҳалқ назарида салтанат ўз ҳурматини йўқотиб қўйган эди. Султон Искандар Лўдий ҳукмрон бўлган даврда салтанат обрўси бироз

¹⁷ Албатда рақибнинг қудратини ҳисобга олган ҳолда.

тиклангандай бўлди-ю, лекин бу ҳол узоққа бормади. Унинг вориси бўлмиш ўғли ўз фуқаросининг ҳам, сарой аъёнларининг ҳам ҳурматиға сазовор бўла олмади.

Бобур саройда шохнинг мартабасини жуда юқори даражаға олиб чиқди. Амир ва беклари ҳамда оддий фуқаро ҳам унинг ҳурматини жойига қўяр ва ундан ҳайиқиб ҳам турар эди. Ана шу туфайли Бобур Бадахшондан Бехоргача бўлган улкан салтанатида тартиб ва осойишталикни сақлаб тура олди. Фуқаролар турмушининг фаровонлигини таъминлаш ўзининг асосий бурчи эканини яхши англарди. У қўл остидаги фуқароларнинг мулки ва номуси дахлсизлигини таъминлар, йўллардаги кароқчилардан ҳимоя қилар, сарой ва маҳаллий амалдорлардан уларға нисбатан доим шафқатли бўлишни талаб қилар, маъмурий ишларни назоратиға олиб, мамлакатда адолат ўрнатишға ҳаракат қиларди. Ҳиндистонға дастлабки келишидаёқ барча амир ва бекларига маҳаллий аҳолининг мулкани талон торож қилмаслик ҳақида буйруқ берган эди. Инглиз тарихчилари Ҳ. Эллиот ва Ж. Доусонларнинг ёзишича Бобур шундай таъкидлаган экан: «Қадимдан туркийларға мансуб бўлган бу ўлкаларни мен ўзимники деб эълон қилган эканман, мен бу ерларда ҳеч қандай талон-торожға йўл қўймайман».

Йўлларни ўлчаб ҳисоблаш учун у «Гази Бобурий» деган ўлчов бирлигини амалда татбиқ қилди ва бу бирлик Жаҳонгир ҳукмронлигининг охиригача амалда қўлланилди. Бобур ҳукмдор сифатида фуқароларнинг мулки ва қадр-қиммати ҳимоя қилишни ўзининг асосий бурчи деб билар ва шунинг учун ҳам уларнинг ишончини қозона олган эди. Оддий фуқаролар ундан ҳурмат-эътибор ва шафқат-ҳимоя кутарди. Қўл остидаги амалдорларининг буйруқларни қай тарзда ижро этаётганини синчковлик билан кузатиб борар ва фуқароларнинг турмуш фаровонлигини қатъий назорат қиларди.

Бобур санъатга жуда ишқибоз эди. У Агра, Фотехпур Секри, Босна ва Дўлпур шаҳарларида жуда кўп бинолар курдирди ҳамда гуллар ва меваги дарахтлар экдириб, боғлар яратди.

Шундай қилиб, шох сифатида Бобур мамлакатда осойишталикни сақлаш, хавфсизлиги таъминлаш, халққа ғамхўрлик қилиш ва адолатпар-варлик борасида катта муваффақиятларга эришди. Бунинг эвазига халқнинг ҳурмати ва меҳрини қозонди.

Айни вақтда Бобур унчалик яхши маъмур эмас эди. У Ҳиндистонда ҳам, Афғонистонда ҳам деярли маъмурий ўзгаришлар қилмади. Ҳукумат идораларида эскича тартибнинг давом этишига йўл қўйиб берди. Ҳиндистонда у мамлакатни «жоғир» деб аталган ҳудудларга ажратиб шу тарзда идора қилишни йўлга қўйди. Бобур, албатта, ҳукумат бошлиғи сифатида империянинг бирлигини таъминлашга эришган бўлсада, маҳаллий маъмурий идора бошлиқлари ўз ҳолига ташлаб қўйилган эди. Улар фақат ўз ҳудудларидаги ишлар билангина овора бўлар эдилар. Бобур бошқа соҳалар, масалан, солиқлар ва йиғимлар борасида ҳам, судлов ишлари соҳасида ҳам ягона бир тизимни шакллантира олмади. Бунинг устига, у молия ишлари билан ортиқча қизиқмас эди. У Деҳли, Агра ва Гувалёрдан ўлжа қилинган хазиналарни ўғиллари ва амирларига бўлиб бериб, салтанат хазинасини тўлғазиш ҳақида қайғурмади ҳам. Бу эса ўзи учун ҳам, кейинроқ Ҳумоюн учун ҳам анча молиявий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Шу боис ўзи ҳаёт пайтидаёқ у аҳолидан қўшимча солиқ йиғишга ва ундан 30 фоизини амалдорларга маош сифатида беришга мажбур бўлган эди. Бироқ бу чоралар ҳам унга ёрдам бера олмади ва салтанатда ҳамиша молиявий етишмовчилик сезилиб турди. Бунинг асорати Ҳумоюн фаолиятида ҳам давом этди. Инглиз тарихчиси Рашбрук Уильямс таъбири билан айтганда, Бобур «...ўз ўғлига фақат урушлар туфайлигина ушлаб туриш мумкин бўлган, тинчлик пайтларида эса молиявий жиҳатдан кучсиз ва келажаги ноаниқ бўлган салтанат қолдирган эди».

2-боб бўйича хулосалар.

Бобур ғарбда Синд дарёсидан шарқда то Бехор водийсигача, шимолда эса Ҳимолай тоғларидан жанубда то Гувалёр ва Чандирий қалъаларигача ёйилган улкан ҳудудга ҳукмдор бўлди. Шундай қилиб, у Ҳиндистонда улкан бобурийлар империясини вужудга келтирди ва бу яқин атрофда унинг салтанатига даъво қиладигак ҳеч ким қолмади. Бобурнинг Ҳиндистондан кейин ҳам Самарқандни эгаллаш иштиёқи сўнмаган эди. 1527 йилги Қанва ёнидаги урушдан сўнг у ўғли Ҳумоюнни Бадахшонга ҳукмдор қилиб юборади. У Ҳиндистондан уйига қайтиб кетмоқчи бўлган навкарлар ва беклар билан бу ерга қайтиб келганди. Бобур Ҳумоюнни Бадахшонга ўз салтанати чегараларини қўриқлаш учунгина эмас, балки ўша даврда шайбонийлар қўлида бўлган Ҳирот ва Самарқандни олиш учун ҳам юборган эди. 1528 йилнинг 26 сентябрида эронийлар билан шайбонийлар ўртасида Жом шаҳри ёнида бўлиб ўтган жангда Эрон шоҳи Шоҳ Тахмасп аскарлари уларни батамом суриб ташлай олмаган эдилар. Бу эса Бобурнинг кўнглидаги Самарқандни қайтариб олиш иштиёқини яна аланга олдирди. Шунинг учун у Ҳумоюнга Ҳисор ва Самарқандни, иложи бўлса Марвни ҳам эгаллашини тайинлаб, йўлга отлантирди. Ҳумоюн йўл-йўлакай Ҳисорни эгаллади, лекин шу ерда шайбонийлар билан сулҳ тузиб соғлиғи ёмонлашиб қолган отаси ёнида бўлиш ниятида бўлса керак, тезда Аграга қайтди. Шундай қилиб, Бобурнинг ҳаёт вақтида Самарқандни қўлга киритиш режаси орзулигича қолиб кетди.

III. БОБ. БОБУРИЙЛАР СУЛОЛАСИНИНГ ҲИНДИСТОН ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ.

3.1§. Ҳумоюн ҳукмронлиги даврида Ҳиндистондаги сиёсий ва ҳарбий вазият. Салтанатнинг бўлиниб кетиш сабаблари.

Бобурнинг тўнғич ўғли бўлмиш (Носириддин Мухаммад) Ҳумоюн 1508 йилнинг 6 мартда Қобулда туғилди. У онаси Моҳим Султоннинг яққаю ягона ўғли бўлиб, укалари Комрон ва Аскарӣлар Бобурнинг бошқа хотини - Гулруҳ Бегимдан туғилган эдилар, Ҳиндол эса яна бошқа хотини - Дилдор Бегимдан туғилган

Ҳумоюн ёшлигида яхши маълумот олган, ҳарбий фаолият ва давлатни идора қилиш ишларидан пухта хабардор эди. Отаси ҳаётлик вақтидаёқ Панипат ва Қанва ёнидаги жангларда қатнашиб анча тажриба орттирганди, Ҳисор, Бадахшон ва Самбҳол вилоятларида эса маълум муддат ҳокимиятни бошқариб ҳам турган. Бобур вафоти олдида Ҳумоюнни тахт вориси этиб тайинлади.

Бироқ Ҳумоюннинг қобилиятига шубҳа билан қараган бош вазир Низомиддин Халифа Бобурнинг вафотидан кейин унинг куёв ўғли бўлмиш Маҳди Хўжани тахтга чиқармоқчи бўлди. Маҳди Хўжа 20 йилдан буён Бобур хизматида бўлиб, Панипат ва Қанва ёнидаги жангларда шижоат билан жанг қилган эди, ёши ҳам анча улуг бўлгани учун унинг фикр ва мулоҳазалари анча пишиқ-пухта ва маъмурий ишларни ҳам яхши уддалар эди. Шунинг учун ҳам унга нисбатан ҳали гўлроқ бўлган Ҳумоюндан кўра унинг номзоди маъқулроқ кўрилган.

Вазир Маҳди Хўжа билан тил бириктириб фитна уюштирмоқчи бўлишган эди. Бироқ маслаҳат пишгач, унинг уйдан чиқиб кетаётганида «Бордию Аллоҳнинг иродаси билан тахтни қўлга киритиб қолгудай бўлсам, биринчи қиладиган ишим сенинг тириклайин терингни шилиш бўлади», деганини эшитиб қолади ва тезда ўз фикридан қайтиб, Ҳумоюннинг номзодини қўллаб юборади.

Ҳумоюн тахтга 1530 йилнинг 30 декабрида, отасининг вафотидан тўрт кундан кейин чиқади.

Ҳумоюннинг дастлабки қийинчиликлари

Ҳумоюн Тахтга чиқиши биланоқ кўпгина қийинчиликларга дучор бўлди. Ўзининг юмшоқ феъл-атвори туфайли, укалари ва қариндошлари унга кўп ғаразгўйликлар қила бошлади. Отасидан қолган салтанат мероси ҳам унга кўп мушкулотлар туғдира бошлади. Унинг энг асосий рақиби бўлмиш собиқ афғон хонлари бобурийлардан Дехли тахтини тортиб олиш пайида юрган эдилар.

Бобурдан қолган мерос.

Бобурдан Ҳумоюнга улкан салтанат мерос қолган эди. Лекин бу империяни мустаҳкам пойдеворга бирлаштириш учун унинг умри етмаган эди. Бу империянинг асосини мустаҳкамлайдиган маъмурий тизимни шакллантиришга улгурмади. Забт этилган ўлкаларни жоғирларга ажратиб, уларга ўз амир ва бекларини тайинлади, ўша ерда тартиб ўрнатиш ва тинчликни таъминлаб, вазиятни бошқариш масъулиятини ҳам уларга юклади. Лекин улкан салтанатнинг ўзагини мустаҳкамлаш учун, бу иш етарли эмас эди. Бу ҳақда инглиз тарихчиси Маллесон «Бобур вафотидан кейин бобурийлар сулоласи улардан аввалги мусулмон ҳукмдорлари каби Ҳиндистон ерига томир отиб ўрнаша олмади»¹⁸, деб ёзган эди. Бобур эса давлатнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамлаш ўрнига хазинани ўғли, амалдорлари ва аскарларига сахийлик билан тақсимлаб берди, бу эса салтанатдаги молиявий вазиятни қийин аҳволга солиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам Ҳумоюнга отасидан иқтисодий инқирозга юз тутган, пойдевори нураб турган салтанат мерос қолган эди. Бунинг устига отасининг вафоти олдидан ўз укаларига нисбатан ғамхўр ва шафқатли бўлиши ҳақидаги васияти итоаткор ўғилни кўп мушкулотларга дучор қилди.

¹⁸ Афғон султонлари назарда тутиляпти.

Ҳумоюннинг укалари

Ҳумоюннинг учала укаси ҳам ноқобил ва акасига нисбатан ғаразгўй иницилар бўлиб чиқди. Салтанат ака-укаларнинг ҳамкорлигига, қолаверса, барча бобурийларнинг бирдамлигига муҳтож бўлиб турган бир даврда Ҳумоюннинг укалари салтанатни ўзбошимчалик билан ўзлари хоҳлаганча бўлиб олиш, бунинг устига акасига қарши бош кўтариш пайида юрардилар. Айниқса, акаси уларнинг ёрдамига муҳтож бўлиб турган бир пайтда, ака-укалар Ҳумоюнни асосий давлат ишларидан чалғитиб, унга халақит берар эдилар.

Ҳумоюннинг қариндошлари

Бобур ўз қариндошларига улкан жоғирлар ажратиб берган, бу уларни анча ҳовлиқтириб, иштаҳасини очиб юборганди. Улардан бири Бобурнинг куёв ўғли Маҳди Хўжа бўлиб, у Бобур вафотидан кейин тахтни қўлга олишга уриниб кўрди-ю, лекин фитнаси ўша заҳотиёқ бостирилди. Бошқа қариндошларидан, яъни поччаси Муҳаммад Замон Мирзо ва холасининг ўғли Муҳаммад Султон Мирзо бир неча марта унга қарши бош кўтариб, унинг рақибларига ҳомийлик қилардилар. Шу тарзда унинг қариндошлари ҳам Ҳумоюннинг бир ташвишига икки ташвиш бўлиб қўшилган эди.

Яхлит армиянинг йўқлиги

Бобурийлар қўшинини яхлит миллий лашкар деб бўлмасди. У чиғатойилардан, ўзбеклардан, мўғуллардан, эронийлардан, афғонлардан ва ҳиндлардан ташкил топган йиғма қўшин эди. Бундай қўшинга фақат Бобур сингари ўта қобилиятли ва ҳарбий маҳоратга эга бўлган кишигина саркардалиқ қилиши мумкин эди. Ундан кўра кучсизроқ одам раҳбар бўлса, бу қўшин дайдиб юрган тўдаларнинг йиғиндисига айланиб қолиши ҳеч гап эмасди. Шундай бўлди ҳам. Панипат, Қанва ва Гогра ёнидаги даҳшатли жангларда ғолиб чиққан бу қўшин Ҳумоюн қўл остига ўтгач, афғонлар тўдасининг тазийқига бардош бера олмай қолди.

Ҳумоюннинг феъл-атвори

Ҳумоюн жасур, бироқ юмшоқ кўнгилли киши эди. Лекин тахт эгаси бўлгач, ана шу хусусияти туфайли кўп азият чекди. У лашкарбошилиқни ҳам, дипломатлиқни ҳам яхши уддалай олмади. Уз бошидаги ташвишларнинг мудҳишлигини кўл остидагиларга каттиққўллик билан раҳбарлиқ қилиш орқалигина бартараф қилиш лозимлигини тушуна олмади. Унда тинимсиз меҳнат қилиш қобилияти ҳам етишмас эди. Айниқса, унинг табиатни ортиқча саховатпешалиги уни омадсизликка олиб келган хислатларидан энг асосийси эди. Шунинг учун бу ҳақда С. Лейн Поул: «Ҳумоюннинг муваффақиятсизликларининг асосий сабабчиси унинг гўзал, лекин ўринсиз юмшоқ кўнгиллилиги эди», -деб ёзган эди. Шундай қилиб, - Ҳумоюннинг мушкулотларидан бири унинг феъл-атвори бўлиб чиқди.

Ҳумоюннинг мамлакатни бўлиб бериши

Ҳумоюн мамлакатни укаларига бўлиб берди. Бу эса мамлакат парчаланиб кетди, деган гап эди. Қандахор ва Қобулни Комронга, Самбҳолни Аскарӣга, Мевотни эса Ҳиндолга берди. Кейинроқ Комронга Панжоб ва Ҳисорни ҳам эгаллашига рухсат берди. Доктор Сриваставанинг фикрича, бу иш Ҳумоюннинг жуда катта хатоси бўлган эди. Чунки бу билан мамлакатнинг қудрати ва заҳираси ҳам бўлиб берилган эди. Лекин доктор Р. П. Трипатининг фикрича, бу иш бобурийлар ва туркларнинг анъанасига кўра амалга оширилганди, акс ҳолда мамлакат ичкарасида фуқаролар уруши бўлиши яққол сезилиб қолган эди. Айниқса мамлакат шимоли-ғарбий қисмининг Комронга берилиши кўпол хато бўлганди, негаки, бу ерлар қўшинлар сафларини тўлғазиш учун аскар олинадиган асосий жойлар эди. Доктор Ишвари Прасаднинг ёзишича, «...бу ерларнинг қўлдан чиқарилиши Ҳумоюннинг катта хатоси бўлиб, бу билан пойтахт ва улкан афғон ерлари ўртасига тўсиқ қўйилган эди». Бундан ташқари, Комрон Ҳисорни эгаллагач, Ҳумоюннинг Деҳлидан Қандахорга борадиган асосий, муҳим ҳарбий аҳамиятга эга бўлган йўлини тўсиб қўйган эди.

Афғонлар

Ҳумоюннинг ўша пайтдаги энг ашаддий душмани афғонлар эди. Улар яқиндагина Деҳли тахтининг эгаси эдилар, қолаверса, уни яна қайтариб олиш иштиёқи ҳали сўнмаган эди. Маҳмуд Лўдий Бехорга қайтиб келиб, Бенгал шоҳи Нусратшоҳдан Деҳлини босиш учун катта ёрдам олиб турганди. Гужарот хони Баҳодиршоҳ ҳам, афғонлардан эди. У ёш ва ғайратли сарбоз бўлиб, унинг ихтиёрида кучли қўшини, яхши артиллерияси ва гуллаб яшнаётган Гужаротнинг барча бойлиги бор эди. Аҳмаднагар ва Бехор хонлари ҳам унинг қудратини тан олган. Хондеш ва Бехор хонлари ҳам у билан ҳамкорлик қилишга тайёр бўлган. Баҳодиршоҳ Молвани эгаллаб, энди Ражастонга, хусусан Меворга кўз тикиб турган эди. Қувғинга учраган кўпгина афғон беклари, яъни Фотеххон, Қутбхон ва Рдамхон Лўдийлар унинг қаноти остидан бошпана топдилар. У Шерхон ва Бенгал шоҳи билан яқин алоқада бўлиб, Деҳли тахти учун Ҳумоюнга қарши жанг қилишга шайланиб турган эди.

Афғон хонларидан яна бири, маккор Шерхон бўлиб, у афғонларни бобурийларга қарши бирлаштиришга яширинча уриниб юарди. Дастлаб у Ҳумоюн учун аҳамиятсизроқ рақибдек туюлган бўлса ҳам, кейинчалик у Ҳумоюнни Ҳиндистондан қувиб чиқарган энг асосий душманга айланиб қолган эди.

Ҳумоюнни Ҳиндистондан қувиб чиқарган Шершоҳ 1545 йилда вафот этди, Унинг ўрнига Исломшоҳ тахтга чикди. У ҳаётлигида Ҳумоюн Ҳиндистонни бутунлай эгаллашга уриниб кўрди-ю, бироқ Исломшоҳнинг унга қарши кўрган кескин чоралари, бу режани амалга оширишга йўл қўймади. Исломшоҳ 1553 йилнинг октябр ойида вафот этди. Бунинг натижаси ўлароқ Ҳиндистондаги афғонлар салтанатига дарз кетди. Унинг ўрнига тахтга ўтирган ўн икки ёшли ўғли Ферузшоҳни ўз тоғаси Мубориз ўлдириб, тахтга чиқиб олди ва ўзини Муҳаммад Одилшоҳ деб эълон қилди.

Одилшоҳ маишатпараст киши бўлиб, давлатни идора қилиш ишларини ҳинди вазири Ҳемуга топшириб қўйди. Оқибатда тез орада

Одилшоҳ тахти сарой аъёнларидан Иброҳимшоҳ ва Искандаршоҳлар ўртасида талашда қолди. Бу орада Бенгалия хони Муҳаммадшоҳ ҳам ўзини мустақил деб эълон қилди. Иброҳимшоҳ ва Искандаршоҳ Одилшоҳ салтанатини бўлиб олиш учун қаттиқ уриндилар. Бу курашлар натижасида Искандаршоҳ Лохурни, эгаллади. Иброҳимшоҳ Боёнага жойлашди, Одилшоҳ Қунаргарга чекинди, Ҳему эса ташқи рақибларни қайтариш билан банд эди. Деҳли аввал Иброҳимшоҳ қўлига, кейин эса Искандаршоҳ, ихтиёрига ўтди. Ҳумоюн Хиндистонни қайтариб олишга шайланиб турган пайтда Ҳиндистонда Шершоҳ асос солган салтанатнинг аҳволи ана шундай эди. 1554 йилнинг ноябр ойида Ҳумоюн Пешоварга юриш бошлади ва 1555 йил бошларида Лохургача бўлган ҳудудни эгаллаб олди. Искандаршоҳ Ҳумоюннинг йўлини тўсиш учун Тоторхон ва Ҳайбатхон бошлиқ икки туркум қўшин юборди. Мажхивора яқинида (1555 йил 15 майда) афғонлар билан бобурийлар ўртасида қаттиқ жанг бўлди. Бу жанг бобурийларнинг тўла ғалабаси билан якунланиб, бутун Панжоб вилояти эгалланди. Шундан сўнг Искандархон қўшин тортиб, 1555 йилнинг 22 июнида Сархиндга келди ва бу ердаги қаттиқ жанг унинг мағлубияти билан тугади. Искандар Панжобнинг шимоли-ғарб томонидаги тоғларга қочиб жон сақлади. Ана шундан сўнг июл ойида (1555 йил) Ҳумоюн Деҳлини эгаллади. Сўнгра Агра, Самбҳол ва улар атрофидаги ҳудуд ҳам бобурийлар қўлига ўтди.

Бироқ Ҳумоюн Деҳлини эгаллагандан кейин узоқ яшамади. Ўзи қурдирган «Дин – Паноҳ»адаги кутубхона зинасидан тушиб келаётганида оёғи тойилиб йиқилиши натижасида бош суяги ёрилди. Бу воқеадан икки кун ўтгач, 1556 йилнинг 26 январ куни у вафот этди. Вафоти олдидан у ўғли Акбарни тахт вориси этиб тайинлади.

3.2§. Бобурийлар империясининг кенгайиши. Акбаршоҳ

Ўрта асрлардаги Ҳиндистон ҳукмдорлари орасида фақат Акбаргина «Буюк Акбар» деган унвонга сазовор бўлган. Мусулмонлар Ҳиндистонда ўз салтанатини, ўрнатганларидан буён деярли 350 йилдан ортиқ вақт ўтди. Акбардан аввал ўтган мусулмон ҳукмдорларининг биронтаси Ҳиндистоннинг ҳатто шимолий қисмини ҳам тўлалигича эгаллаб ололмаган. Бунинг устига, уларнинг биронтаси ҳам на давлатни идора қилишнинг муқим тартибини ўрната олди ва на қўл остида бошқа динда бўлган, бошқача маданиятдаги фуқароларни адолат билан бошқара олишнинг қонуний асосини яратиб бера олди. Улар орасида Шершоҳни ана шу соҳада илк қадамларни қўйган ҳукмдор деса бўлади. Бироқ у бошлаган ишлар ҳам сезиларли даражада юзага чиқмади. Шунинг учун ҳам Акбарни мусулмон ҳукмдорлари орасида Ҳиндистонда биринчи бўлиб ўз қўл остидаги ўзгача диний эътиқодли, ўзгача урфодатли ва ўзгача маданиятли халқни адолат билан бошқариш тизимини яратган, ҳамда уни амалда тадбиқ қилган ҳукмдор, деб тан олишга ҳамма асосимиз бор. У Шимолий Ҳиндистонни тўла эгаллагач, бобурийлар салтанатини Ҳиндистонда энг мустаҳкам давлатга айлантирибгина қолмай, балки давлат маъмуриятига кўп янгиликлар киритди ҳамда узоқни кўзлаб муваффақиятли сиёсат олиб бориб, Ҳиндистон тарихида алоҳида бир боб яратди, ўлкада ўз ҳукмронлигини тўла ва узил-кесил ўрнатди. Шунинг учун ҳам уни Ҳиндистондаги бобурий ҳукмдорлар ичида энг улуғи - «Буюк Акбар» деб атайдилар. «Ҳиндистондаги Бобурийлар ичида энг буюғи Акбардир», деб ёзади С. Лейн Поул. Ҳинд тарихчиси доктор Ишвари Прасад эса: «Акбар Ҳиндистон тарихидагина эмас, балки бутун дунё тарихида ҳам, энг буюк шоҳдир. Агар овруполик ҳукмдорлар билан таққосланадиган бўлса, Акбар улуғворликда ҳам, омад-барорликда ҳам улардан устун туради», - деб ёзади.

Акбарнинг тахтга чиқиши. Дастлабки қийинчиликлар

Акбар 1542 йил 15 октябрда Амаркот ҳокими Рожа Вирсалнинг хонадонида дунёга келди. Бу пайтда унинг отаси Ҳумоюн мусофирликда бир жойдан иккинчи жойга қочиб юрарди. Ҳумоюн Эронга кетаркан, ўғли Акбарни Қандаҳорда қолдиришига тўғри келди. Аскарӣй уни ўз паноҳига олди. Кейинроқ Акбар 3 ёшга тўлганда отаси билан учрашди, бу пайтда Ҳумоюн укалари Комрон ва Аскарӣйдан Кобул ва Қандаҳорни тортиб олган эди. Такдир яна ота-болани бир-биридан ажратиб юборди. Акбар 5 ёшга тўлгандагина отаси билан муқим бирга яшай бошлади.

Ҳумоюн ўғлининг билим олиши учун яхши шароит яратиб берди-ю, бироқ Акбарни саводхонликдан кўра отда чопиш, жисмоний ўйинлар ва ов қилиш кўпроқ қизиктирар эди. Отаси ҳаёт пайтида Ғазна ва Лоҳурда ҳукмдорлик қилиб, Искандаршоҳдан қолган афғон тўдаларини Панжоб атрофида қувиб юрарди. Акбарнинг шахсий кўрикчиси бўлмиш, Байрамхон уни тахтга чиқаришга дадил, ҳаракат қилди ва 1556 йилнинг 14 феввалида у Панжоб яқинидаги Калонавр шахрида бобурийлар салтанатининг шоҳи деб эълон қилинди. Бу пайтда Акбар ҳали 14 ёшга ҳам тўлмаган эди.

Тахтга чиққандан кейинги кунларда Акбар кўп қийинчиликларга дуч келди. Деҳли тахти ҳали бесаранжом эди, Ҳумоюн қувғиндан ўз салтанатига келгандан кейин ҳали сарой ишларини саранжомлашга ҳам улгурмаган эди. Кобул, Қандаҳор ва ҳатто Бадахшон ҳам хавфдан холи эмасди. Бадахшон шўъбадори Мирзо Сулаймон шу пайтда ўзини мустақил хон деб эълон қилди ва ҳатто Акбар билан унинг укаси Мирзо Ҳакимни ўз оталиғига олмоқчи эканини билдирди. Байрамхон қарамоғида бўлган Қандаҳорга, Эрон таҳдид солиб турган бўлса, Мирзо Ҳаким эгалик қилиб турган Қобул ҳам ночор аҳволда Муқимхон оталиғида турган эди. Шунинг учун Афғонистондан ёрдамга умидвор бўла олмасди. Ҳиндистонда фақат Деҳли, Агра ва унинг атрофидаги ерлар бобурийлар қўлида эди холос.

Шимолий Ҳиндистоннинг кўп қисми ҳали афғон хонлари қўлида бўлиб, Иброҳимшоҳ, Искандаршоҳ ва Одилшоҳ Деҳли тахтини қайтариб олиш пайида изғиб юрардилар. Ражпутлар Мевор, Амбор, Жайсаямор ва бошқа вилоятларда қўзғалиб турарди. Марвар ҳокими Малдева ҳали бақувват ҳукмдорлардан ҳисобланарди. Иқтисодий жиҳатдан ҳам Акбарнинг аҳволи ҳавас қиладиган даражада эмасди. Хазина бўм-бўш, солиқлар эса, фақат қилич ёрдамидагина йиғилиши мумкин эди, бунинг устига Деҳли ва Агра атрофида очарчилик ҳукм суларди. Ҳар томондан ночор аҳволга тушиб қолган Акбар бобурий бекларнинг саховатига суяна олмасди. Улардан бири Абдул Малик Акбарнинг тож кийиш маросимида қатнашишдан бош тортгани учун ғибсга олиниб, Лохурга жўнатилди. Лекин Акбар учун энг даҳшатли рақиб, Одилшоҳнинг собиқ вазири Ҳему эди. У қўшин тўплаб Деҳли ва Аграни босиб олиш пайида изғиб юрганди.

Бой берилган ерларнинг қайтариб олиниши

Панипат жангидан сўнг бобурийлар Агра билан Деҳлини осонгина қўлга киритдилар. Мевот ҳам Ҳемунинг отаси сақлаётган у ердаги хазина билан қўлга олинди. Ҳемунинг отаси, ислом динини қабул қилишдан бош тортгандан кейин қатл қилинди. Бобурийлар Ажмор, Самбхол, Лакнов, Гувалёр ва Жонпурни эгалладилар. Байрамхон билан Акбарнинг муносабатлари бузилганлиги туфайли Молвага жўнатилган тезкор қўшин пойтахтга чақириб олинди, шунинг учун Қунаргар ва Рантамборни эгаллаб олиш имкони бўлмади.

Шимоли-ғарбида Сулаймон Мирзо Добўлни бир неча ой қамал қилди-ю, бироқ шаҳарни ололмай орқага қайтди. Лекин унинг бобурийларга мансуб ҳокими Қандаҳорни эронийларга топширишга мажбур бўлди чунки Деҳлидан ёрдам етиб келмаган эди.

Байрамхоннинг Акбарга оталиқ қилиши тўрт йилча давом этди. Бу орада Қандаҳор бой берилиб, бошқа ерлар қайта эгалланди, мамлакат аҳволи бироз ўнгланди. Шимолда Қобулдан тортиб шарқда то Жонпургача, Панжоб тоғларидан жанубда то Ажморгача Акбарнинг

хукмронлиги қайта тикланди. Ҳатто ғак-карлар қабилалари ҳам бобурийлар хукмронлигини тан олдилар. **Акбаршоҳнинг тарихдаги ўрни.**

Акбар бобурий хукмдорлар орасида энг улуғи, Ҳиндистонда хукм сурган энг буюк шоҳларнинг бири, дунёда машҳур бўлган хукмдорлар ичида эса, энг катта обрў эътиборга сазовор бўлган қудратли шоҳ эди. Ўтмиш ва ҳозирги замон тарихчилари ҳаммаси бир овоздан Акбарни Ҳиндистоннинг энг буюк шоҳларидан бири деб - тан оладилар. Инглиз тарихчиси С. Лейн Поул уни «Ҳиндистонда хукм сурган шоҳларнинг энг улуғвори» ва Ҳиндистондаги «Улкан империянинг ҳақиқий асосчиси ва яратгувчисидир» деб атайди. Акбар хукм сурган даврни эса ана шу империянинг «олтин даври» бўлганини айтиб баҳолайди.

Ҳаттоки кўп манбааларда Акбарга нисбатан салбий фикрлар билдирган инглиз тарихчиси В. А. Садит ҳам шундай деб ёзади: «У эркакларнинг шоҳи бўлиб туғилган эди, шунинг учун ҳам у тарихда машҳур бўлган шоҳларнинг энг қудратлиси бўлишга даъвогар эди. Бу даъвоси эса унинг фавқулотда табиий қобиляти, бетакрор ғоялари ва улкан муваффақиятларига асослангандир». Ҳинд тарихчиси доктор Ишвари Прасад ҳам Акбарнинг дунёда машҳур шоҳлар орасида алоҳида мавқега эга эканини таъкидлайди: «Акбар Ҳиндистон тарихидагина эмас, балки бутун дунё тарихида ўтган машҳур шоҳларнинг энг улуғворидир. Оврупода ўтган шоҳ (қирол, монарх) Дар билан таққосланадиган бўлса, Акбарнинг улардан донолиги ва омадлилиги билан устун туришига осонгина ишонч ҳосил қилиш мумкин».

Акбар мафтункор ва аслзодаларга хос феъл-атворли инсон эди. У итоаткор ўғил, севимли ёр ва ғамхўр ота эди. У ўз дўстларини ва қариндошларини жуда ҳурмат қилар, уларнинг иззатини ўрнига қўярди. Яқин дўсти ва ўз даврининг машҳур уламиси Абул Фазлнинг ўлиmidан каттиқ аза тутиб, қақшаб йиғлаган ва икки кунгача туз тотмаган эди.

Акбарда жуда кўп ноёб инсоний хислатлар мужассам эди. Ўз қўл остидаги халқларнинг турмуш фаровонлиги унинг диққат марказида турар, камбағал, бева-бечораларга доим моддий ёрдам кўрсатар эди. Ана шу хислатлари учун ҳам у ўз фуқаросининг улкан олқишига сазовор бўлган шоҳ эди.

Акбар кўринишидан ўрта бўйли бўлса ҳам, жуссаси келишган, жисмонан бақувват киши эди. У жисмоний машқлар ва овни яхши кўрарди. Қуролнинг барча турларини ўзи синаб кўриб, сўнгра ишлатарди, уста мерган ва чайир чавандоз эди. Оғир жисмоний ва ақлий меҳнатга бардошли бўлиб, қийинчиликларга дадил юзланиб борар, жангларда эса мардона ҳаракат қилиб, кўпинча ўз ҳаётини таҳлика остида қолдирарди. У ўз тақдирини худога топширар ва бошқа динларга ҳам ҳурмат билан қарарди. Динга муносабат борасида у янгича сиёсат олиб борган эди.

Акбар ўзи тўлиқ илм олмаган бўлса ҳам, турли жабҳадаги олиму уламолар билан мулоқот қилиш орқали фалсафа, дин адабиёт ва тарихдан анча чуқур билимга эга бўлган. Олган илмларини амалда татбиқ этиш билан. давлат сиёсатига, идора қилиш услубига, ҳарбий тизимни такомиллаштириш ва бошқаришда ҳамда динга бўлган муносабатда кўп янгиликларни амалга оширган эди.

Акбар ўткир хотира эгаси бўлиб, нарса ва ҳодисаларни дарров эслаб қоларди. Албатта унда хотира қобилятини сусайтирувчи оғулар - майхўрлик ва чекиш одати ҳам бор эди-ю, бироқ гиёҳвандлик даражасида эмасди. Ёши ўтиб борган сари ўзини бундай нарсалардан тийиб, ҳатто гўшт истеъмол қилишни ҳам энг кам миқдорга келтирганди.

Ўша давр ҳукмдорлари сингари Акбарнинг ҳам хотинлари жуда кўп эди. Унинг ҳарамида 5000 га яқин аёл бўлган, албатта, уларнинг кўпчилиги Акбарнинг канизаклари бўлган. Лекин у хотинбоз эмас эди. Унинг саройда «Миёва бозор» ўйини ташкил этиб, гўзал аёлларнинг номусига тегиши ёки Биканор ҳокими Притхви Раж Ратхорнинг хотинини беномус қилишга урингани ҳақидаги гаплар афсонага ўхшайди. Эҳтимол, ёшлик йилларида

унда аёлларга нисбатан ишқибозлик ҳоллари рўй берган бўлиши мумкин, бироқ ёши ўтиб, етукликка интилган сари унинг ақли теранлашиб, ҳар бир ишни ақл ва инсоф билан бажаришга одатланган эди. Кайфияти ёмон пайтларда у ҳеч қандай жиддий қарор қабул қилмасди. Бу ҳақда доктор В. А. Смит айтганидек, ҳукмдор сифатида у ўзини маҳкам идора қила оларди. Акбар жасур сарбоз ва қобилиятли саркарда эди. У жасорат ва қобилиятини жуда қўп жангларда исботлаб берган. Жуда кўп жангларга қўшинни шахсан ўзи етаклаб борган ва ғалаба билан қайтган. У саркардалиқ қилган пайтларда бобурийлар қўшини шиддат билан жанг қиларди. Акбарнинг Гужаротга қилган юришини тарихчилар «тарихий юриш» деб атайдилар.

У доимо жанг қуролиларини, уруш услубини, қўшиннинг ташкилий ишларини такомиллаштириб борар ва шу туфайли ҳам унинг қўшини енгилмас лашкарга айланган эди. Шунинг учун ҳам Акбарнинг ҳукмронлик даври тарихга «ғолибона юришлар ва империянинг кенгайиш даври» бўлиб кирган.

Давлатни идора қилиш бобида ҳам Акбар жудақўп ислохотлар, янгиликлар киритди ва уларни муваффақият билан амалда татбиқ этди. Давлатни маъмурий идора қилишнинг у ўрнатган тартиблари, кейинги авлодлар ҳукмронлиги даврида ҳам ҳеч қандай ўзгаришсиз қўлланилиб келинди. Шоҳ (император)нинг бурч ва вазифалари, пойтахт ва вилоятлар маъмурияти, солиқлар тизими, пул муомаласи, мансабдорлар тизими ва бошқа қоидаларга кейинги авлодлар ҳукмронлиги даврида ҳам тўла муваффақият билан риоя қилиниб келинди.

Акбарнинг ҳукмдор ва давлат арбоби сифатидаги фаолияти, унинг динга ва маҳаллий номусулмон (ражпутлар) аҳолига нисбатан тутган сиёсати янгича бўлибгина қолмай, жуда тўғри ва муваффақиятли сиёсат бўлиб чиқди. Бу сиёсат бобурийлар салтанатининг кенгайиб улкан империяга айланишида, маҳаллий аҳоли ва амалдорларнинг шоҳ сиёсатини

қўллаб-қувватлашида ва қолаверса, салтанатнинг қудрати ва шон-шуҳратининг ошишида асосий омил бўлиб хизмат қилди.

Акбар қўл остидаги барча халқлар учун умумий бир маданиятни асослаш ва тарғиб қилишга ҳам уриниб кўрди. Унинг адабиёт ва санъатни ривожлантириш борасида амалга оширган тадбирлари санъат ва маданиятнинг барча тармоқларида янгича, яъни ҳиндча усулнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб ва туртки бўлди.

Акбаршоҳ буюк аслзодаларга хос феъл-атвор эгаси, инсон сифатида ҳам, шоҳ сифатида ҳам омадли киши эди. Унинг ҳукмдор сифатидаги, ғолиб саркарда сифатидаги, давлат арбоби ва маъмурият бошлиғи сифатидаги ва ниҳоят, подшоҳ сифатидаги ҳаёт йўли ва ғоялари ҳаммани ҳайратга солади, кишига илҳом бағишлайди. Шунинг учун ҳам бобурий ҳукмдорлар орасида фақатгина Акбар «буюк подшоҳ» деган унвонга сазовор бўлганди.

Инглиз тарихчиларидан Эдвардс ва Гарреттлар Акбар ҳақида шундай деб ёзади: «Акбар ўзининг нимага қодир эканини барча соҳаларда ҳам исботлаб қўйди. У жасур сарбоз, буюк саркарда, доно маъмур, саховатли ҳукмдор ва инсон хулқ-атворининг зўр билимдони эди. У кишиларнинг туғма сардори ва тарихда маълум бўлган шоҳларнинг энг қудратлиси бўлишга ҳақлидир. Деярли эллик йиллик ҳукмронлиги давомида у шу қадар қудратли империяни барпо қилдики, бу империя тарихда энг қудратли деб тан олинган салтанат билан ҳам рақобат қила олади. У ўрнатган сулола билан Ҳиндистонда бир аср давомида ўтган сулолаларнинг биронтаси ҳам рақобат қила олмайди. Унинг ҳукмдорлиги даврида кўчманчи босқинчилар деб ҳисобланга темурийлардан салобатли ҳиндлар сулоласи етишиб чиқди».

Тарихчилар Акбарни бошқа жиҳатдан ҳам «буюк подшоҳ» деб атайдилар. Тарихга у «миллий шоҳ», «миллий қаҳрамон» номи билан ҳам кирган. Одатда шоҳлар «миллий» ликка даъвогар бўладилар. Бордию, улар бутун мамлакат фуқаросига уларнинг миллати, ирки, дини ва тилидан

катъий назар баравар қараса ва шу асосда уларнинг камситилишига йўл қўймасагина, у «миллий» шоҳ унвонига сазовар бўлиши мумкин. Акбар эса айнан ана шундай ҳукмдор эди. У қўл остидаги халқларнинг биронтасини камситмай, барчасининг турмуш фаровонлигини яхшилашни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди.

Ундан аввалги мусулмон шоҳлар, мусулмон ва ҳинди фуқарога бошқача назар билан қарарди. Мусулмон фуқаро маълум имтиёзларга эга бўлгани ҳолда, ҳиндилар диний эътиқоди туфайли улардан маҳрум этиларди. Акбар эса фуқаро ўртасидаги бундай камситилишга чек қўйиб, адолатсизликка барҳам берди. Дехлининг мусулмон ҳукмдорлари ичида биринчи бўлиб Акбар ўз фуқаросига баравар назар билан қараб, давлат маблағлари ва арбоблар фаолиятини халқнинг турмуш фаровонлигини яхшилашга қаратди.

Акбарнинг бутун Ҳиндистонни ягона шоҳ қўл остига бирлаштириши, уни умумий идора қилиш услуби, солиқлар тизими кўрсатган хизматига қараб, давлат идорасидан барчага баравар мансаб беришни ражпутларга нисбатан олиб борган беғараз сиёсати, диний эътиқодларга бетарафлик билан қараши, турли табақа ва мазҳабдаги кишиларни яраштиришга интилиши, форс тилига давлат тили мақоми берилганига қарамай, бошқа барча тилларнинг эркин ривожланиши ва у тиллардаги адабиётнинг ривожланишига кўрсатган ғамхўрлиги, тасвирий санъатнинг ривожланишига, турли халқлар тасвирий санъатидаги услубларнинг ўзаро уйғунлашуви натижасида алоҳида янги, ҳиндча услубнинг яратилишига уриниши, турли халқлар маданиятининг уйғунлашувига эришиши - буларнинг ҳаммаси Акбарнинг умр бўйи бутун халқ ташвиши билан яшаганидан далолат беради. Ана шунинг учун ҳам унга тарихчилар «миллий подшоҳ», «халқ ҳукмдори» деб таъриф берадилар.

Ҳинд тарихчиси, доктор Р. П. Трипати Акбарнинг шоҳ сифатидаги режалари бир мамлакат доирасидан ташқарига ҳам чиқиши

мўлжалланганлигини, таъкидлайди. Ислом дини ва Чингизхон ғояларидан илҳомланган Акбар, бутун дунёни битта ҳукмдор қўл остига жамлашни ният қилиб қўйганди. Олимнинг ёзишича, «Агар Деккот ўлкасидаги майда давлатлар Акбарнинг режаларини қўллаб-қувватлаб, у билан ҳамкорликда иш олиб борганларида эди, Ҳиндистон Оврупо ва Осиёда энг қудратли ва гуллаб-яшнаган мамлакат бўлган, унинг тарихий тақдири ҳам бошқача кечган бўларди. Ҳиндистонни бир бутун мамлакат қилиб бирлаштиргандан сўнг Акбар ўрта Шарқ ва ғарбий Осиёни унга қўшиш ниятида эди, бу эса бутун дунёни якка ҳукмдор қўл остига бирлаштириш учун муҳим қадам бўларди».

Акбарнинг Ҳиндистонни сиёсий жиҳатдан бир бутун мамлакатга айлантириш ва мамлакатни ҳар томонлам ривожлантириш режаларини барча тарихчилар тан оладилар ва унинг «миллий подшоҳ» эканини эътироф этадилар. Бу эса Акбарнинг ҳақиқатан ҳам буюк шоҳ эканига асос бўлади.

3.3§. Жаҳонгир ва унинг бобурийларнинг Ҳиндистондаги хукмронлиги тарихидаги ўрни.

Акбарнинг йигитлик чоғида кўрган фарзандлари ёшлигидаёқ вафот этдилар. Фотехпур Секри шахрининг кўзга кўринган уламоларидан бўлмиш Шайх Салим Чештийнинг бир неча бор дуолари ва дам солишларидан кейин Акбарнинг хотини, Жайпур маликаси Марям-уз-Замон 1569 йилда шахзода Муҳаммад Салимни туғиб берди. Салим ёшлигиданоқ катта уламолар таълими асосида тарбияланади. Ана шундай уламолардан бири - ўз даврининг йирик олими Абдурахим Хони хонон эди.

Салимнинг хотинлари кўп эди. Унинг биринчи хотини Ман Бай бўлиб, у Салимнинг катта ўғли шахзода Хусравнинг онаси эди. Иккинчи хотини эса рожа Удай Сингхнинг қизи Жагат Гусай (Жодха Бай) эди, Шахзода Хуррам ўша хотинидан туғилган эди. Салимнинг учинчи ўғли, шахзода Парвез Соҳибжамол Бегимдан туғилган эди. Тўртинчи ўғли шахзода Шаҳриёр эса канизагидан туғилган эди. Шунга қарамай, Салимнинг энг севимли хотини Нур Жаҳон бўлиб, унга тахтга чиққандан кейин уйланганди.

Салим болалигиданоқ, жуда эрка бўлиб ўсганидан, балоғатга етгач, майхўрлик ва маишатга берилиб кетганди. Отаси Акбар ҳаётининг охириги йилларида бесабр Салим отаси ўрнига тахтга чиқиш иштиёқи билан ёнарди. Бунинг уддасидан чиқа олмагач, у отаси билан ярашишга мажбур бўлди. Акбарнинг катта ўғиллари, Мурод ва Дониёр отасидан аввалроқ ҳаёт билан видолашганлар. Шунинг учун Акбар вафоти олдидан Салимни тахт вориси қилиб тайинлаганди.

Салимнинг тож кийиш маросими 1605 йил 3 ноябрда бўлиб ўтди. Ўшанда у ўзини Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир Подшоҳ Ғозий деб эълон қилди, Жаҳонгир ўз яқинларига юқори лавозимларни тортиқ қила бошлади. Ушалардан бири Абул Фазлни ўлдирган рожа Вир Сингх Бувдела эди. Отасининг анъаналарига содиқ қолган Жаҳонгир, хукмдорлик

фаолиятининг бошларидаёқ фукарога эркинлик берадиган бир неча фармонлар чиқарди. Унинг буйруғига биноан Агра қалъасининг Шох Буржига улкан қўнғирок ўрнатилиб, унинг олтин занжири Жамна дарёси қирғоғида очиқ ҳолда қолдирилди. Подшоҳдан адолат сўрамоқчи бўлган оддий фукаро ана шу занжир орқали қўнғирок чалиб шохга мурожаат қилиши мумкин эди. Қўнғирок неча марта чалинганини айтиш қийин-у, лекин бу тадбир Жаҳонгирнинг мамлакатда адолат ўрнатишга томон қўйган қадами бўлган эди.

Жаҳонгир ва унинг тарихдаги ўрни

Жаҳонгирнинг феъл-атвори ва унинг тарихдаги ўрни ҳақида тарихчилар қарама-қарши фикрлар билдирадилар. Оврупо тарихчилари уни маишатпараст ва омадсиз деб таърифласалар, ҳинд тарихчилари уни одил ва хушфеъл ҳукмдор сифатида тилга оладилар. Жаҳонгирнинг феъл-атвори ҳақида сўз юритиб, инглиз тарихчиси В. А. Смит унда «Мулойимлик ва баджаҳллик, одиллик ва инжиқлик, нозиклик ва қўполлик, етуклик ва болалик хислатлари мужассамлашган», деб ёзади. С. Лейн Поул эса унинг ёшлик давридаги бўшанглигини танқид қилиб, умрининг кейинги даврларида бу нуқсондан фориғ бўлганини таъкидлайди. М. Эльфингстоун эса унинг тахтга чиққан дастлабки давридаги тадбиркорлик ишларини мамнуният билан тилга олади. Овруполик олимлар Жаҳонгир шахсини шу тарзда холисона баҳолайдилар.

Жаҳонгир анча итоатли ўғил, ғамхўр ота, меҳрибон қариндош ва самимий, мулойим дўст эди. Жаҳонгир уларнинг барчасини чуқур ҳурмат билан севар эди. У албатта, отасига қарши исён қўтарди-ю, бироқ бу ишни тахтни эгаллаш ниятида эмас, балки ўзи мустақил ҳукмдор сифатида ҳаракат қилиш мақсадида қилган эди. Жаҳонгирда яна бир камчилвк бор эди. Бу ҳам бўлса унинг қариндошлари таъсирига осонгина берилиб кетиши эди. Отасига қарши исёни ҳам унинг шахсий иштиёқи билан эмас, балки кўп жиҳатдан қариндошларининг ғаразли ниятларига берилиши туфайли рўй берган эди. Давлатни идора қилиш тизгинини севимли

маликаси бўлмиш Нур Жаҳон ихтиёрига бериб қўйишнинг сабабларини ҳам таъсирга берилувчан ва ишонувчанлигига йўйилса хато бўлмайди. Узимиз гувоҳ бўлганимиздек, у отасига қарши исён бошлади-ю, лекин тезда бўйин эгиб, айби учун падаридан чин дилдан кечирим сўради. Худди шунингдек, гўзал Нур Жаҳоннинг раъйини қайтара олмай, давлатни идора қилишда унга кенг ҳуқуқлар берди-ю, бироқ салтанатнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаш ва режаларни амалга оширишда унинг ҳаддидан ошиб кетишига, ўзининг устидан ҳукм чиқарилишига йўл қўймаган эди. Нур Жаҳоннинг таъсири туфайли бошқа бирон кишини давлат ишларига аралаштирмади.

Жаҳонгир ўз отасининг ҳурматини вафотидан кейин ҳам ўрнига қўйди. Ҳар сафар унинг қабрини зиёрат қилгани ялангоёқ борар эди. Жаҳонгир барча хотинларининг иззатини жойига қўяр эди. Унинг биринчи хотини Ман Бай вафот этганда бир неча кунгача туз ҳам тотмади, сув ҳам ичмади.

Ўғли шаҳзода Хусрав унга қарши биринчи бор исён кўтарганда уни кечирди, иккинчи бор бош кўтарганда эса, ғазаб устида унинг кўзига мил торттирди-ю, бироқ кейинроқ қилмишидан афсусланиб унинг кўзини даволатди. У барча ўғиллари - Хуррамни ҳам, Парвезни ҳам, Шаҳриёрни ҳам меҳр билан ардоқлар ва уларга қобилиятларига яраша лавозим ва унвонлар берган эди. Ўзининг дўстлари ва содиқ кишиларига ҳам қобилиятига яраша лавозим берарди.

Жаҳонгир, албатта, майпараст эди-ю, лекин ахлоқсиз, хотинбоз эмасди. Аёлларга нисбатан ўз ёши ва имкониятига кўра муомала қиларди. Ўша даврдаги ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, у ўз хотинларини бошқалардан афзал кўрар эди. Жаҳонгир табиатан анча эрксевар киши бўлганидан, ўтмишдаги темурий ҳукмдорлар сингари ўз қўшинига ўзи қўмондонлик қилмасди.

Жаҳонгир яхши тарбия кўрган ва маданиятли киши эди. У форс тили ва туркийни мукаммал билар, ҳамда ҳинд ва араб тилларида бемалол иш

юрита оларди. У «Тузуки Жаҳонгири» деб аталган хотираномасини хукмдорлигининг ўн етти йили давомида ёзиб борди, кейинги қисмини эса ўз назорати остида бошқаларга ёздирди. Унинг хотираномалари Бобурнинг мемуарларига нисбатан бўшроқ бўлса ҳам, асар тили жиҳатидан муаллифнинг форс тилини мукаммал билганидан далолат беради. Жаҳонгир бу асарда ҳаёти давомида бўлиб ўтган воқеаларнигина эмас, балки ўзи бўлган мамлакатлар, у ердаги халқлар, ўша жойлар табиатининг гўзаллиги айниқса, Кашмирнинг бетакрор водийлари тафсилоти тўла ёритиб берилган.

Асарни ўқиган киши Жаҳонгирнинг кўп соҳалар билимдони эканига, хусусан, тасвирий санъатдан жуда яхши хабардор эканига гувоҳ бўлади. Жаҳонгир ўз даврининг олиму уламолари, ҳамда санъаткорларининг улкан ғамхўри эди, шунинг учун у хукмронлик қилган даврда адабиёт ва санъат яхши раванқ топди. Тасвирий санъатга жуда иштиёқманд бўлиш билан бирга у рассомлик санъатидан шу даражада яхши хабардор эдики, ўзи ҳам баъзан рассомлик билан шуғулланарди. Бордию унинг олдида биронта тайёр асар келтирилса, у асар муаллифи ким эканини беҳато айтиб берар, ҳаттоки кўпчилик томонидан тайёрланган асарнинг қайси қисмини қайси рассом тайёрлаганини ҳам айтиб бера оламан, деб мақтаниб ҳам кўярди.

Жаҳонгир меъморчилик санъатига жуда қизиқиш билан қарарди. Агра яқинидаги Сикандра деган жойда отаси Акбаршоҳга атаб қурилган мақбара Жаҳонгирнинг буйруғига асосан қурилган бўлиб, бу Ҳиндистонда темурий шоҳлар барпо этган тарихий меъморчилик обидалари ичида энг сервиқор ёдгорликлардан бири ҳисобланади. Унинг даврида қад кўтарган обидалардан энг муҳташами Нур Жаҳон ташаббуси билан унинг отаси Ўтимодуддавла Мирзо Ғиёсбек хотирасига Аграда қурилган мақбарадир.

Бобокалони Бобуршоҳ сингари Жаҳонгир ҳам табиат гўзаллигига ҳамиша мафтун бўларди. Шу боис боғ яратиш иши унинг асосий машғулотларидан бири эди. Гўзал табиат кучоғида, шинам боғларда сайр

килишни жуда яхши кўрарди. Лоҳур ва Кашмирдаги кўплаб боғларнинг яратувчиси Жаҳонгир бўлган. Гўзаллик мафтункори Жаҳонгир ҳатто либосларнинг ҳам чиройли тикилишини талаб қиларди. Унинг даврида зарб этилган танга пуллар ҳам жуда чиройли қилиб ишланган эди. Жаҳонгир қурол ишлатиш машқини яхши эгаллаган моҳир чавандоз бўлганди. Бироқ ҳарбий ишга лаёқатсизроқ эди, чунки урушнинг оғир шароитларида юришга чидамасди. Бунинг устига унинг саркардалик қобилияти ҳам ҳавас қилгудек эмасди. Шунинг учун отаси ҳукмдорлик қилган даврда ҳам йирик жангларда иштирок этмаган. Катта урушларга, асосан ўғли Шоҳ Жаҳон ёки тажрибалироқ саркардалардан бири қўмондонлик қиларди. Ҳарбий ишларга лоқайдроқ бўлган Жаҳонгир отасидан қолган қудратли лашкарнинг на ҳарбий, тизимини такомиллаштирди ва на унинг жанговарлик қудратини такомиллаштириш чорасини кўрди. Жаҳонгирнинг динга бўлган эътиқоди ва дин борасида олиб борган сиёсати отаси Акбаршоҳ билан ўғли Шоҳ Жаҳон олиб борган сиёсатга нисбатан қандайдир ўрталиқдаги жойни эгаллайди. У художўй киши бўлиб, мусулмончиликнинг асосий қоидаларига риоя қиларди. Лекин ортиқча динпарастликка берилмасди, чунки ҳаётда турли диний эътиқоддаги кишилар билан муомалада бўлар ва уларнинг диний эътиқоди туфайли таъқиб қилинишига йўл қўймасди. У худонинг ягона эканига ишонгани учун, барча диндаги кишиларга, бир хил муносабатда бўларди. Шунинг учун ҳам турли эътиқоддаги кишилар давлат томонидан ҳам барабар ҳимоя остига олинганди.

Ҳиндлардан ортиқча солиқ тўлаш талаб қилинмас ва хизматига яраша лавозимга қўйиларди. Ўша даврларда ерли халқни насронийлар динини қабул қилишга тарғиб қилиш учун Ҳиндистонга кела бошлаган насроний миссионерлари билан ҳам яқин мулоқотда бўлар ва ҳатто ўз невараларига тарбиячилик қилиш учун уларни ишга ҳам ёлларди. Лекин бу мисоллар Жаҳонгирнинг ислом динига бутунлай лоқайд бўлганига далил бўла олмайди. Унинг ислом ақидаларига ихлоси анча баланд бўлган. У

Қашмирнинг Ражурий штатидаги ҳиндлар мусулмон аёлларига уйланиб, хотинларига ҳиндуизмни қабул қилдиргани учун уларни қаттиқ жазолаганди.

Яна бошқа мисоллар ҳам бор. Қангра қалъасини босиб олганда ғалаба шарафига сигир сўйдириб байрам қилдирган эди, ваҳоланки, сигир ҳиндларда муқаддас жонивор ҳисобланади. Варах ибодатхонасидаги ҳинд худодларнинг маъбудаларини ҳовузга улоқтириб ташлатган. Португалияликлар билан жанг қилганда эса, барча насроний черковларини беркиттириб ташлаган эди. Кўриниб турибдики, бу ишлар айнан диний эътиқод туфайлигина эмас, балки кўпроқ сиёсий вазият талабига кўра амалга оширилган. Умуман олганда, унинг динга нисбатан олиб борган сиёсати отасиникидан унчали кўп фарқ қилмайди.

Жаҳонгир давлатни моҳирлик билан идора қилди, давлатни бошқаришда отаси қолдирган бошқарув тизимига қатъий амал қилиб, анча яхши муваффақиятларга эришди. У вазиятни жуда тўғри баҳолаб, тўғри тадбирлар белгилар эди. Шунинг учун ҳам унинг 22 йил ҳукмдорлик фаолияти муваффақиятли якунланди. Қўл остидаги ҳудудлар халқларининг турмушини яхшилаш, унинг асосий мақсади бўлиб қолган эди. Унинг даврида деҳқонлар турмуши анча яхшиланди, турли хил солиқлар камайтирилди, деҳқонларнинг ҳосилига солинадиган солиқларга фақат шоҳнинг шахсий буйруғи орқалигина рухсат бериларди. Шу билан бир қаторда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик ҳам яхши ривожланди, ичкиликбозлик ва қиморбозлик сингари ижтимоий зарарли машғулотлар қаттиқ таъқиб остига олинди.

Жаҳонгирнинг энг олижаноб фазилатларидан бири, унинг адолатпарварлиги эди. Умуман, темурий шоҳларнинг ҳаммаси ҳам одилона ҳукмдорлиги билан обрў қозонишган. Одиллик улар учун энг олий таомил ҳисобланарди. Одилона олиб борилган сиёсати учун мамлакатнинг ҳар бурчагидан шоҳ шаънига билдирилган олқишлар тез-тез кулоққа чалиниб турарди. Ўз қўл остидагилари устидан одилона ҳукм

юрғизишни Жаҳонгир худо олдида бажариладиган ягона бурч деб билар эди. Айбдорлар устидан ўлим жазоси ҳақидаги ҳукмни фақат шоҳнинг ўзигина чиқарар эди. Шунда ҳам ҳукм ижроси қоронғи тушмагунча ижро этилмас эди. Умуман олганда, Жаҳонгир давлатни идора қилишда энг мураккаб муаммоларни ҳам тадбиркорлик ва ҳалоллик билан ҳал этадиган олижаноб шоҳ бўлиб, темурийзода шоҳлар қаторида ўзининг муносиб ўрнини эгаллай олган тарихий шахсдир.

3.4§. Шох Жаҳоннинг ҳукмдорлик фаолияти даври.

Бобурийларнинг сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан устунлиги, ҳамда унинг сабаблари.

Ҳиндистондаги салтанатнинг энг ривожланган ва гуллаб яшнаган даври бўлиб, уни темурийлар салтанатининг «олтин даври» деб аташ мумкин. Бобурийларнинг сиёсий жиҳатдан устунлиги, Акбар томонидан ўрнатилган бўлса, уларнинг сиёсий ҳудудий чегараларини Шох Жаҳон янада кенгайтириб юборди. Албатта салтанатнинг ҳудуди Аврангзеб даврида энг катта территорияни эгаллаган бўлса ҳам, лекин Аврангзеб бу салтанатни узоқ ушлаб тура олмади. Унинг даврида рўй берган исёнлар, салтанатнинг қудратини бўшаштириб, охири уни синдиришгача олиб келди,

Шох Жаҳон даврида бундай беъмани урушларга йўл қўйилмади. Шох Жаҳон бетоб бўлиб ётиб қолиб, унинг ўғиллари орасидаги тахт учун урушлар бошлангунча салтанатга ҳеч қандай куч бас кела олмасди. Шох Жаҳон даври империянинг тинч ривожланиш йиллари бўлди. Бироқ сиртдан қараганда ҳамма нарса ўз ўрнида тургандек кўринса ҳам, мамлакат ичкарисисидаги баъзи хатти ҳаракатлар, айрим муваффақиятсизликларга ҳам олиб келган эди. Марказий Осиё ва Қандаҳорга қилинган беҳуда юришлар, сарой ҳашаматларига сарфланган харажатлар, серҳашам биноларнинг қурилиши, диний таъқиблар сиёсати, ҳамда тахтни эгаллаш учун шаҳзодаларнинг ўзаро урушлари, империянинг тинкасини анчайин қуритиб қўйган эди. Шунга қарамай, Шох Жаҳон даври бобурийлар сулоласи тарихидаги энг шонли давр ҳисобланади.

Жаҳонгиршоҳнинг иккинчи ўғли шаҳзода Хуррам 1592 йилнинг 5 январида Лоҳурда туғилди. Унинг онаси - Жадат Госай (Жодха Бай ёки Бханмати) Марвар хони Удайн Сингхнинг қизи эди. Хуррам бобоси Акбаршоҳнинг эрка невараларидан бўлиб, Жаҳонгир катта ўғли шаҳзода Хусравнинг отасига қарши исёнидан кейин иккинчи ўғли шаҳзода Хуррамни ўзига ворис қилиш пайида юрарди. Шунинг учун ҳам шаҳзода

Хуррамга аввал бошданок масъулиятли лавозим ва топшириқлар бериб турар эди. Хусрав исёнидан кейин Хуррамга пойтахт қалъаси ҳокимлиги юклатилди. 1606 йилдаёқ шахзода Хуррамга 5000 суворий ва 8000 пиёда аскар устидан қўмондонлик қилиш ҳуқуқи берилганди. 1612 йилда 4 Асафхоннинг қизи Аржуманд Бону Бегимга уйланди Мевор, Кангра ва Деккот ўлкаларига қилинган юришларда у муваффақият билан иштирок этди. Деккотдаги ҳарбий муваффақиятлардан кейин унга «Шоҳ Жаҳон» унвони берилди.

1622 йилгача унинг Нур Жаҳон билан алоқаси яхши бўлиб, уларнинг ният ва мақсадлари бир эди, шунинг учун ҳам унга унвонлар ва ермулки кўп ҳадя қилинар эди. Кейинроқ Нур Жаҳон ўз куёви шахзода Шаҳриёрни тахтга чиқариш фикрига тушиб қолгандан сўнг Шоҳ Жаҳон билан оралари бузилди ва Шоҳ Жаҳон учун қийин кунлар бошланди. 1623 йилда у исён кўтарди, бирдан омади юришмай, отаси Жаҳонгир қўйган талабларни бажаришга мажбур бўлди. Жаҳонгир вафот этганда Шоҳ Жаҳон Деккотда эди. Бу пайтда салтанат вакили бўлмиш унинг қайнотаси Асафхон уни яхши қўллаб-қувватлаётганди. «Девон» лавозимини эгаллаб турган Хўжа Абул Ҳасан ҳам унинг тарафдори эди. Аслида Шоҳ Жаҳоннинг тахтни эгаллашида кўп хизматлари сингган кишилар шулар эди. Улар шахзода Доро Шукух, Шоҳ Шуъжо ва Аврангзебларни Нур Жаҳон чангалидан кутқаришиб, шахзода Хусравнинг ўғли Довар Бахшини шоҳ деб эълон қилдилар-да, Шоҳ Жаҳонга тезда пойтахтга етиб келиш ҳақида хабар бердилар. Нур Жаҳон ўз акаси Асафхоннинг режасига қарши бирон чора қила олмади. Шунга қарамай, Нур Жаҳоннинг куёви шахзода Шаҳриёр ҳам Лоҳурда ўзини шоҳ деб эълон қилди. Лекин у анча лаёқатсиз йигит эди. Асафхон унга ҳужум қилиб, таслим қилди ва кўзига мил тортилди.

Аграга шошилинич тарзда кетаётан Шоҳ Жаҳон Асафхонга хат жўнатиб, Шаҳриёрни ва шоҳ оиласидаги бошқа шахзодаларни ҳам ўлдиришни буюрди. Асафхон буйруққа биноан у Аграга етиб келмасданок

Шахриёрни ва тахтга даъво қилиши мумкин бўлган барча шахзодаларни қиличдан ўтказди.

Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳон 1628 йилнинг 17 феввалида Аграда ўзини шоҳ деб эълон қилди ва «Абул Музаффар Шаҳобиддин Муҳаммад Соҳибқирони Соний» тахаллусини олди. Асафхонга эса 8000 суворий ва 8000 ииёда аскарга саркардалиқ қилиш ҳуқуқи берилиб, салтанат вазири этиб тайинланди. Маҳобатхонга Хони ҳоқон лавозими берилиб, унга суворий ва 7000 пиёда аскарга бошчилик қилиш ҳуқуқи берилди. Бегим Нур Жаҳонга эса йилига 2 лак рупий нафақа тайинланди. Қолган умрини у жимгина Лоҳурда ўтказди ва 1645 йилда оламдан ўтди.

Бобурийлар Акбаршоҳ давридан бошлаб Жанубий Ҳиндистонни ҳам эгаллаш пайига тушган эдилар. Шоҳ Жаҳон ҳам ана шу режа асосида ўз салтанатини бу ерларга ёйиш иштиёқида эди. Бунинг устига, бобурийларга қарши бош кўтарган кўпчилик исёнчилар шу ўлкаларга келиб, паноҳ топаётган эдилар. Отасига қарши исён кўтарганда Шоҳ Жаҳон ҳам шу ерда жон сақлаган эди. Шоҳ Жаҳонга қарши турган Жажхар Сингх ва Хони жаҳон Лўдий ҳам таъқибдан қочиб шу ерда изғиб юришган. Бу ишларга барҳам бериш учун, Шоҳ Жаҳон бу ўлкаларни ҳам ўзига қарам қилиб олишга қарор қилди. Шоҳлик фаолиятининг бутун давомидаги асосий мақсад ҳам шу ниятни амалга оширишга интилишдан иборат бўлди.

Шоҳ Жаҳон тахтга чиқиши арафасида Хони жаҳон Лўдий Балотот вилоятини Аҳмаднагар хонлигига сотиб юборган эди. Исондан кейин ўзи ҳам Аҳмаднагарга қочиб яширинди. 1629 йилда Шоҳ Жаҳон Аъзамхон ва Абул Ҳасан бошчилигида катта қўшинни Хони жаҳон Лўдийни қўлга олиш ва Аҳмаднагарни эгаллаш учун жўнатди. Уларга ёрдам бериш учун салтанат вакили Асафхон ҳам қўшин билан юборилди. Ўзи эса вазиятни назорат қилиш учун Бурхонпурга келиб турди.

Аҳмаднагар хони Низомшоҳ, Хони жаҳон Лўдийга ёрдам бермасликка рози бўлдию, бироқ ўзи таслим бўлишни хоҳламади. Темурийзодалар унга қарашли ернинг бир қисминигина босиб олишлари

мумкин эди, холос. Бироқ ички урушлар давлатни бироз сусайтириб қўйди, Низомшоҳ ўз вазири Мукаррамхонни бўшатиб, ўрнига Малик Анбарнинг ўғли, Фотеҳхонни вазир қилиб тайинлаган эди. Мукаррамхонни эса бобурийларга қарши урушга қўйган эди. Вазирликдан бўшаган Мукаррамхон эса бобурийлар томонига ўтиб олди. Унга Рустамхон тахаллуси берилди. Янги вазир Фотеҳхон ноқобилгина эмас, балки такаббур ва сотқин бўлиб чиқди. У Низомшоҳни ўлдириб, унинг ўрнига 10 ёшли Ҳусайнни тахтга ўтказди. У усталик билан бир вақтнинг ўзида Бижопур, Голконда давлатлари ҳамда, бобурийлар бошлиқлари билан музокара олиб бормоқчи бўлди. Шоҳ Жаҳон унинг сўзларига ишонмади ва Давлатободга ҳужум бошлади. Фотеҳхон дарҳол Шоҳ Жаҳон ҳокимиятини тан олиб, унга қимматбаҳо совғалар жўнатди. Шоҳ Жаҳон шу билан тинчигандай бўлди. Бу вақтда унинг кўнглига Деккотдаги ҳарбий юришлар сиғмасди, чунки яқиндагина севимли маликаси Мумтоз Маҳал вафот этган эди. У 1632 йилда Деккотдан, пойтахтга қайтиб келди.

1629 йилдан бошлаб маратха қабиласи бошлиқларидан кўплари Шоҳ Жаҳон хизматига кирган эдилар. Шоҳ Жаҳон пойтахтга қайтгач, уларнинг кўплари Аҳмаднагар хони томонга ўтиб олдилар. Деккотнинг ҳокими этиб тайинланган Маҳобатхон катта қўшин билан Давлатободни уч ярим ойлик қамалдан сўнг қўлга киритди. Унинг хони Ҳусайншоҳ ва Фотеҳхон асир қилиниб пойтахтга жўнатилди. Шоҳ Жаҳон Ҳусайншоҳни Гувалёр зиндонига ташлади, Фотеҳхонни эса ўз хизматига олиб, унга йилига 2 лак рупий маош тайинлади. Аҳмаднагар шу тарзда 1633 йилда бобурийлар салтанатига қўшиб олинди.

Голконда шиа мазҳабидаги Муҳаммад Қутбшоҳ вафотидан сўнг унинг 11 ёшли ўғли Абдулла Қутб тахтга чиққан эди. У бобурийлар ҳокимиятини тан олишни истамасди. 1636 йилда Бижопур ва шу атрофдаги маратхаларга қарши юриш қилиниб, Голкондага ҳам ҳужум уюштирилди. Шоҳ Жаҳонга бас келишига кўзи ётмаган Абдулла Қутб, ўша йилиёқ қуйидаги шартлар асосида битимга келишишга рози бўлди.

1. Голкондада тўрт халифанинг номи билан бир қаторда Шох Жаҳон номи ҳам хутбага қўшиб ўқилади, унинг номи билан пул зарб қилинади.

2. Голконда, бобурийлар ҳокимиятини тан олади ва унга 36 лак жарима ҳамда, йилига 6 лакдан ўлпон тўлаб туради.

3. Голкондага Бижопур ёки маратхалар ҳужум қилгудай бўлса, ундан ҳимоя қилинади, бордию ҳимоя қилмаса, бундай урушдан кўрган зарарни тўлашни бобурийлар ўз зиммасига олади.

1636 йилда Шох Жаҳон ўғли Аврангзебни Деккот ўлкаси ҳокими этиб тайинлади ва у бу ерда 1644 йилгача турди. Бу орада Деккот ўлкасини тўртта вилоятга ажратиб кучли қалъалар барпо қилинди. Хондеш вилоятининг пойтахти Бурхонпур бўлиб, энг кучли қалъаси эса Асиргар эди. Берор вилояти пойтахти Элличпур бўлиб, унинг энг кучли қалъаси Гвалигар эди. Телингона вилоятининг пойтахти Нондер бўлиб, энг кучли қалъаси Қандаҳор (Телингона) эди. Аҳмаднагар вилоятининг пойтахти эса Аҳмаднагар шаҳридан, Давлатободга кўчирилди. Деккотда жами 64 та мустаҳкам қалъа бор эди.

1652 йилда Аврангзеб яна Деккотга ҳоким бўлиб келди. У бу ерда йўқлиги пайтида ўлканинг иқтисодий ва молиявий аҳволи ночорлашиб қолган эди. Аврангзеб қайтиб келгач, идора қилиш усуллари янгилаб, аҳволни анча яхшилаб қўйди.

1631 йилда Шох Жаҳон Асафхонни қўшин билан Бижопурга ҳужум қилиш учун юборди. Асафхон Телингонадаги Қандаҳор қалъасини эгаллагач, Бижопурга ҳужум қилди. Бироқ ёмғирли кунлар бошланиб қолиб, унинг омади юришмади. Кейинроқ юборилган Маҳобатхон ҳам Бижопурни ололмади. 1636 йилда Шох Жаҳон Давлатободга ҳужум қилди. Бижопур бу пайтда ички исёнлар туфайли анча сусайиб қолганди. Шунинг учун унинг ҳокими Одилшоҳ сулҳ тузишни таклиф қилди. Унга кўра:

1. Бижопур бобурийлар ҳокимиятини тан олиб, йилига 20 лак рупий ўлпон тўлаб туради.

2. Қунор ва Тримбак қалъаларини Шахжи Бонсле яхшиликча топширмаса, бу қалъаларни олишда ёрдам беради.

3. Голконда билан яхши муносабатда бўлиб, уни бобурийлар билан яраштиришга ҳаракат қилади.

4. Шоҳ Жаҳон ўз ихтиёри билан Паренда, Бидор, Гулбарга, Шолапур қалъаларини Бижопурга қайтариб беради.

Шу йилиёқ Голконда ва унинг ҳокими Шахжи Бонсле бобурийлар билан тинчлик битими туздилар. 1636 йил бобурийларнинг Деккотдаги ишларида омадли йил бўлди.

Шундан сўнг 20 йил давомида Бижопур билан бобурийлар аҳил яшадилар. Одилшоҳ 1656 йилда вафот этгандан сўнг унинг ўғли Одилшоҳ II йиллик ўлпонларни тўлашдан бош тортди. Аврангзеб яна Бижопурга хужум қилиб, уни уруш харажатларини ҳам тўлашга мажбур қилди. Бироқ Бижопур ва Голкондани тўла босиб олишга Шоҳ Жаҳон рухсат бермади, чунки бу пайтда унинг соғлиғи ёмонлаша бошлаган эди. Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида Молва ва Гонда, Паламов ва Кичик Тибет ўлкалари ҳам Шоҳ Жаҳон ҳокимиятини тан олдилар. Ассом вилояти билан ҳам узоқ урушлардан (1628—1639 йиллар) кейин савдо-сотик қилишга битим тузилди.

Ўзидан аввалги темурий шоҳлар сингари Шоҳ Жаҳон ҳам Марказий осийни босиб олиш иштиёқи билан яшар эди. 1628 - 1629 йилларда Марказий Осиё ҳукмдори Имомқулихон Қобулни босиб олишга уриниб кўрди-ю, бироқ уддалай олмади. Кейинроқ унинг укаси Назир Муҳаммад, Самарқандни босиб ҳам олди. Лекин унинг ўғли Абдул Азиз отасига қарши, исён кўтариб қолди. Шоҳ Жаҳон ўзбекларнинг ана шу ички урушлардан фойдаланиш учун шахзода Муродни Марказий Осиёни эгаллаш учун қўшин билан у ерга юборди. У қисман муваффақиятларга эришди-ю, бироқ уни отаси пойтахтга чақириб, ўрнига Аврангзебни жўнатди. Бироқ у ҳам қисман муваффақиятга эришди-ю, лекин 1647 йилда яна орқага қайтди.

Шундай қилиб, Шох Жаҳоннинг Марказий Осиёни эгаллаш орзуси ушалмади. 1622 йилда Қандаҳор ҳам Жаҳонгир даврида эронликларга бой берилган эди. 1638 йилда унинг ҳокими Али Мардонхон қалъани топшириб ўзи Шох Жаҳон хизматига кирган эди. Бобурийлар Марказий Осиёда муваффақиятсиз қайтганларидан сўнг, Эрон шоҳи 1648 йилда яна Қандаҳорни тортиб олди. Аврангзебнинг 1649 ва 1652 йиллардаги, шахзода Доро Шукуҳнинг 1653 йилдаги уринишлари бефойда бўлди. Шундай қилиб, Шох Жаҳон даврида Қандаҳор бой берилди.

3.5§. Аврангзебнинг тарихдаги ўрни. Бобурийлар империясининг таназзулга юз тутиши.

Шаҳзодалик пайтидаёқ Аврангзеб ўзининг қобилятли саркарда ва давлат арбоби эканини кўрсатди. Ҳақиқатан ҳам у билан тахт талашган ака-укаларига нисбатан Аврангзеб анча омадли лашкарбоши бўлиб, давлатни идора қилишни амалий жиҳатдан яхши биларди. Бу хислатлари унга тахтни эгаллаш учун ака-укаларига қарши курашда яхши ёрдам берди.

Аврангзеб ҳарбий юришларини 1658-йилнинг 30 мартда бошлади ва уч ой мобайнида икки улкан дарёни кечиб ўтиб, иккита шиддатли жангда ғолиб, чиқиб, пойтахтни эгаллади ва отаси император Шох Жаҳонни қўлга олиб, яшин тезлигидаги ҳарбий юришга ғолибона якун ясади. Албатта бундай урушда энг кучли ва моҳир сарбозгина ғолиб чиқиши турган гап. У ўзини шох деб эълон қилиб тож кийганидан, сўнг бобурийлар салтанатининг тизгини кучли ва уддабурон шох қўлига ўтган эди. У узоқ муддат ҳукмронлик қилди ва бу давр ичида бор маҳоратини ишга солди. Шубҳасиз, Аврангзеб буюк шох эди. У ҳукмронлик қилган даврда салтанат қудрати энг юқори чўққига, чиқди. Бироқ унинг салтанати ўз хотимасида майда бўлақларга бўлиниб кетди. Хуллас, Аврангзебнинг муваффақияти ҳам кўп бўлди-ю, бироқ муваффақиятсизлиги ҳам сезиларли даражада эди.

Мамлакат парчаланиб кетишининг биринчи сабаби, Шохнинг феъл-атвори бўлса, иккинчи сабаби унинг хурофотчи ва жаҳолатпарастлиги эди. Акбар динга нисбатан қанчалик холис назар билан қараган бўлса, Аврангзеб, унинг аксича, шунчалик диний эътиқодга хуруж қўйганди.

Муҳиддин Муҳаммад Аврангзеб 1618 йилнинг 3 ноябрида Ужжайн яқинидаги Дохла деган жойда дунёга келди. Шох Жаҳон ўз отасига қарши исён кўтариб мағлубиятга учраганда, унинг ўғилларидан Доро билан Аврангзеб саройда Нур Жаҳон ихтиёрида гаров сифатида ушлаб турилгандилар. Улар Жаҳонгир вафотидан сўнггина озод қилиндилар.

Аврангзеб жанг қилиш ва қуролни ишлатиш санъатини маҳорат билан эгаллади. У араб, форс, туркий ва ҳинд тилларини ҳам яхши ўрганди ва Қуръон оятларини ҳам мукаммал биларди. У шахзода сифатидаги биринчи ҳарбий юришидан муваффақият билан қайтди. Отаси даврида Аврангзеб икки марта Деккот ўлкасига ва бир марта Гужарот вилоятига ҳоким этиб тайинланган эди. Марказий Осиё ва Қандаҳорга юриш қилганда у лашкарбоши бўлганди. Хуллас, шахзодалигидаёқ у ҳарбий саркарда ва давлат арбоби сифатида етарлича тажрибага эга бўлган. Ака - укаларни мағлуб қилиб, отасини асир олгач, 1658 йилнинг 31 июлида у ўзини шох деб эълон қилди. Ўшанда у ўзига, «Абдул Музаффар Муҳиддин Муҳаммад Аврангзеб Баҳодир Оламгир Подшоҳи Ғозий» деган тахаллус олди.

Аврангзеб «яхши маълумотли, тинимсиз меҳнат қиладиган, ўз олдига аниқ мақсадни қўйган художўй киши эди. У моҳир сарбоз ва уддабурон саркардагина бўлиб қолмай, форс, туркий ва ҳинд тилларини мукаммал билар эди. У одати бўйича бир кеча-кундузда уч, ёки тўрт соатгина ухлар, қолган вақтларини эса турли ишлар билан машғул бўлган ҳолда ўтказарди. Биров-бир маъмурий иш ёхуд биронта ҳарбий ҳаракат унинг эътиборидан четда қолмасди. У жуда матонатли киши бўлиб, ҳаётининг энг оғир давларида ҳам иродасини йўқотмас эди. Болалик чоғида бир куни филлар жангини томоша қиляётган пайтда бир фил унга қараб юриб қолганда, филдан қочиш ўрнига ёш Аврангзеб унга ҳужум қилиб, уни орқага қайтишга мажбур этганди.

Аврангзебнинг динга эътиқоди шунчалик юқори эдики, Марказий Осиёда бўляётган жанг ўртасида у отдан тушиб пешин намозини ўқиб бўлгандан сўнг яна жангни давом эттирган эди. Унинг ўзига бўлган ишончи шунчалик эдики, ўғли шахзода Акбар исёни пайтида катта қўшин билан отасига ҳужум қилганда, ўзининг ҳарбий қудрати анча кам бўлишига қарамай, Ажмор яқинидаги очик майдонга Аврангзеб ўзи жанг қилгани чиққан эди.

Аврангзебнинг шахсий ҳаёти ҳам рисоладагидек эди. У интизом коидалари ва айниқса, Қуроъни карим талабларини доимо қунт билан бажарарди. Истеъмол қиладиган таомлари ҳам, киядиган кийимлари ҳам жуда содда бўлар, умрида бирон марта ҳам кайф қиладиган ичимлик ичмаган эди. Шариат қонунларига кўра унинг хотинлари бир вақтнинг ўзида тўрттадан ортган эмас, кўнгил очиш учун эса фақат битта Қайн Бай исмли канизакни сақларди. Аёллар билан бўладиган маишатларда ўзини анча юқори тутарди. У бир сўзли, қарори қатъий киши эди, бир қарорга келдими, ундан қайтмасди. Қуролни ўз ўрнида ишлатишда у тенги йўқ сарбоз бўлиб, рақибига қарши шиддат билан жанг қиларди. Саркарда сифатида эса узоқни кўра биладиган моҳир лашкарбоши эди. Марказий Осиё ва Қандарҳорга қилинган юришларда муваффақиятга эриша олмад-ю, лекин бундаги омадсизлик сабаби унинг артиллерия қўшини яхши ҳаракат қилмагани ва жанг майдонида ҳиндистонликлар чидай олмайдиган даражада қаттиқ қиш бўлгани эди. Аврангзебнинг ҳарбий маҳорати, ака ва укаларига қарши тахт учун урушда анча чиниққан эди. Жанг давомида ҳарбий найрангларни ҳам усталик билан ишлатар эди. Ака-укаларига қарши урушда, ўғли шахзода Акбарга қарши жангларда, ҳамда Голкондани эгаллаш пайтида ҳам ана шундай найранглар унга жуда қўл келган эди. Бироқ Аврангзебнинг ўғил, ота, ака ёки ука, дўст, ҳукмдор ёки давлат бошлиғи сифатидаги феъл-атвори ва хатти-ҳаракатлари рисолага тўғри келмасди. У ўз отасини ҳибсга солди, ака - укаларини ўлимга маҳкум этди, ўғли Акбарни эса қувғинда, дарбадар ҳаёт кечиришга мажбур қилди, ўғилларидан яна бирини саккиз йил ҳибсда сақлади, яна бир ўғли ва бир қизи зиндонда оламдан кўз юмди, ўзининг эса биронта ҳам яқин дўсти йўқ эди. Бунинг устига, сиёсий ўйнларда ҳам доимо ғирромлик туфайли ғолиб чиқар, сиёсатда холислик ва беғаразлик унга бегона хислат эди. Ўз мақсадига эришиш учун энг қабих ишлардан ҳам қайтмасди.

Табиатан у доим ҳадиксираб юрар, биронта одамга ишонч-эътиқод қўймасди. Шунинг учун Давлатни идора қилишда ҳар бир майда - чуйда

ишларга ҳам ўзи аралашар, чунки унинг биронта содиқ кишиси йўқ эди, ҳаммага шубҳа билан қараб, бировнинг бирор мавқега эришиб қолишига ҳасад кўзи билан қарар ва қобилиятли кишиларни раҳбарлик ишларига қўйишдан кўрқарди. Шунинг учун ҳам у ҳукмронлик қилган даврда қобилиятли раҳбарлар етишмасди, чунки бундай қобилиятли кишиларнинг ўсишига у йўл қўймасди. Шунинг учун ҳам Аврангзебни рисоладаги ҳукмдор ва давлат арбоби бўлган, деб айтиш қийин.

Аврангзеб феъл-атворининг диққатга сазовор қирраларидан бири унинг сунний мазҳабига ўта эътиқодли бўлганида эди. Шариат қоидаларига шаксиз риоя қилар ва мусулмон динини кенг тарғиб қилишга интиларди. Лекин бу ҳол уни яхши ҳукмдор бўлган, деган хулосага олиб келмайди. Чунки фақат диний эътиқоди туфайлигина яхши ҳукмдор деган мақтойга сазовор десак, динга нисбатан холисроқ сиёсат юргизган ундан аввалги темурийзодаларга қандай баҳо беришимиз мумкин?

Аврангзеб ислом динини давлат дини деб қарашга, номусулмон халқларни эса мажбуран исломни қабул қилишга ундарди. Унинг сиёсатига кўра фақат Ҳиндлар ва сикхлар, ражпут ва маратхаларгина эмас, ҳатто мусулмон динидаги шиалар ҳам қаттиқ тазийқ остига олинарди. Диний эътиқод асосида ўтказилган тазийқлар кучайгач, салтанат яхлитлигига, ҳиндлар билан мусулмонлар ўртасига раҳна солинди, натижада бир қанча исёнлар келиб чиқди. Бу ҳол эса мамлакатнинг ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий қудратига путур етказди, давлатни идора қилиш тизгинлари издан чиқди, фуқаронинг мол-мулки, хавфсизлиги ва тинч ҳаёти таҳлика остида қолди.

Аврангзеб ўз қўл остидагилар учун кўп яхши ниятлар билан ҳаракат қилар эди-ю, бироқ унинг диний қарашлари бу ниятларини амалга оширишга йўл бермас эди. Салтанат ҳудудини кенгайтириш борасида маълум муваффақиятларга эришган бўлсада, бу ҳол ўткинчи ҳодисадек бўлиб қолди. Деккот ўлкасида эришилган ҳарбий муваффақиятларни узоқ вақт қўлда сақлаб тура олмади. Бунинг устига Ҳиндистоннинг шимолий ва

жанубий қисмида ҳам тасарруфидаги ўлкалар фуқаролари ундан шох сифатида юз ўгира бошладилар ва вафотидан кейинок ҳар бир ўлкада мустақил давлат тузиш учун курашлар бошланиб кетди. Шунга қарамай, Аврангзеб Ҳиндистоннинг ўрта асрлар тарихидаги буюк шохларидан деб ҳисоблаб келинади. Унинг муваффақиятлари ҳам, омадсизликлари ҳам жуда кўп бўлди. Унинг даврида бобурийлар империясининг ҳудуди янада кенгайтирилди.

Аврангзеб тарихининг йирик тадқиқотчиси, ҳинд тарихчиси Жодунат Саркор шундай деб ёзади: «Аврангзеб тарихи Ҳиндистоннинг 50 йиллик тарихининг ўзгинасидир. Унинг ҳукмронлиги даврида бобурийлар империяси жуда улкан ҳудудга ёйилди. Ҳиндистоннинг илк тарихидан бошлаб то инглизлар ҳокимияти ўрнатилгунга қадар бу империя ягона улкан салтанат бўлиб қолди». Яна қўшиб ҳам қўяди: «Салтанат ҳудудининг кенгайиши, Аврангзеб ҳукмронлиги инқирозининг бошланиши бўлган эди».

Деккон ўлкасида Бижопур, Голконда, шарқий Карнат ва Махораштра ҳудудининг салтанатга қўшиб олинishi билан шундай улкан империя ҳосил бўлдики, бу империяни ягона марказдан туриб бир кишининг бошқаришига имкон бўлмай қолди. Бу эса XVIII асрга келиб Ҳиндистонда «буюк анархия»нинг бошланишига сабаб бўлди. Аврангзебнинг муваффақиятсизликлари у кексайиб қолган пайтларида бошланганди. Муваффақиятсизликларининг асосий сабаблари унинг улкан давлатни идора қилишни ўз қўлида ушлаб туришга интилиши, ҳеч кимга ишонмай, ҳаммага шубҳа кўзи билан қараши, қолаверса, диний сиёсати ва айниқса, ражпутларга ва Деккот ўлкасидаги ҳиндларга бўлган муросасизлиги эди. Бу омиллар унинг кўплаб рақибларини майдонга чиқарди. Унинг бу муваффақиятсизликлари бутун империянинг инқирозга юз тутишига, кейинчалик эса парчаланиб кетишига олиб келганди. Ўрта асрлар давлатчилигида салтанатни ягона марказдан туриб идора этиш, барча ҳукмдорлар учун ҳам табиий ҳол бўлган эди-ю, бироқ Аврангзебнинг

феъл-атворидаги салбий хислатлар уни бундай идора усулидан унумли фойдаланишига имкон бермади. Унинг табиатидаги ҳаммага шубҳа ва ишончсизлик назари билан қараш туфайли у биронта кишига ҳам эътиқод қўя олмасди. Шунинг учун ўғилларига ҳам, саройдаги нуфузли амалдорларга ҳам давлат маъмуриятидаги бошқариш масъулиятини ишонмасди. Ўзи эса ҳамма масъулиятли ишларни уйдalasга улгура олмас эди. Шунинг учун ўғилларида ҳам, сарой аъёнларида ҳам унга нисбатан садоқат ҳисси сезилмасди. Қўл остидаги фуқаролар ҳам унга содиқлик аломатларини билдирмасдилар. С. Лейн Поулнинг таъкидлашича, унинг аجدодларига хос бўлган фикр доирасининг кенг қамровлилиги, очик чехралик ва саховатпешалик Аврангзебда етишмасди. Натижада унинг жон-жаҳди билан югуриб-елишларига, қаттиққўллигига, масъулиятлилигига, адолатпарварлиги ва ўз кишилари ғамида тинимсиз урнишларига нисбатан атрофдагилар унга совуққонлик ва лоқайдлик билан жавоб берардилар.

Аврангзеб жаҳолатпараст хурофотчн эди. У ҳиндларнигина эмас, балки шиъа мазҳабидаги мусулмонларни ҳам қаттиқ таъийқ остига олганди. Шунинг учун ҳам уларнинг қобилият ва маҳоратидан фойдалана билмади.

Акбар, Жаҳонгир ва Шох Жаҳонлар шиаларнинг қобилиятли кишиларини кадрлар, уларнинг олиму уламолари, саркардаю давлат арбоблари хизматидан унумли фойдаланганлар, уларнинг садоқати ва ҳурматига сазовор бўлгандилар. Ўзининг жоҳиллиги ва тор фикр доираси туфайли Аврангзеб халқ назарида бундай ҳурматга сазовор бўла олмади. Қўл остидаги ҳиндларни у қаттиқ таъқиб остига олди. Мусулмон бўлмагани учун уларга «жизья» солиғи солар, зиёратгоҳга келганлардан ҳам солиқ ундиради ва ҳатто ҳинд савдогарларидан ҳам қўшимча солиқ оларди. Уларни давлат идораларидан четлаттирар, адолат юзасидан ҳам улар камситилар, ибодатхоналари ва саждагоҳ ҳайкаллари бузиб ташланарди. Бу ҳол эса кўплаб ҳиндларнинг исёнларини келтириб чиқарар эди. Жатлар, сатнамийлар, сикхлар ва маратхалар исёнларининг боиси ҳам

айнан шафқатсиз дин сиёсатининг натижаси эди. Жаҳонгир, Акбар ва Шох Жаҳонларнинг динга нисбатан ҳолисона олиб борган сиёсатига қараганда Аврангзеб тескари сиёсат олиб борган эди. Бу эса давлат ва салтанат яхлитлигига путур етказди.

Инглиз тарихчиси П. Кеннедининг ёзишича, Акбар, Жаҳонгир, Шох Жаҳонлар қўл остидаги ҳиндларнинг меҳрини қанчалик қозонган бўлсалар, Аврангзеб буларнинг ҳаммасини супуриб ташлади. Аврангзебнинг феъл-атворини таърифлаб С.Лейн Поул шундай деб ёзади: «Аврангзеб жуда зўр хислатларга, жуда кўп олижаноб фазилатларга эга эди-ю, бироқ унда сардорлар учун зарур бўлган бир хислат етишмасди, у кишиларнинг меҳр-муҳаббатини қозона олмасди. Бунақа одам салтанатни бошқариши мумкин-у, бироқ инсонларнинг қалбини бошқара олмайди»

Кейинги йилларда Аврангзебнинг фаолиятини баҳолашда тарихчи мутахассислар икки қарама-қарши фикрни билдирмоқдалар. Биринчи гуруҳ Аврангзеб Ҳиндистоннинг сиёсий бутунлигини таъминлаш учун босқинчи-лик сиёсатини олиб бориб, Деккот ўлкасида Бижопур ва Голконда вилоятларини босиб олишга интилган дейдилар. Аврангзебнинг сиёсатига келсак, унинг ражпутлар ва ҳиндларга нисбатан мурасасизлиги диний рақобат эмас, балки мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий манфаатларини кўзлаб қидинган иш эди, деб ҳисоблайдилар. Хуллас, Аврангзеб олиб борган давлат сиёсати Ҳиндистоннинг бир бутунлигини таъминлаш ва бу улкан империяни ягона марказдан бошқариб, бошқарув тизгинини эса ягона қўлда ушлаб туришдан иборат эди. Бу гуруҳдаги тарихчилар ўз фикрларини мустаҳкамлаш учун бир қанча мисоллар ҳам келтирадилар. Яъни Аврангзеб эски масжидлар ўрнига қурилган ибодатхоналарни буздирган, буздирганда ҳам унинг эвазига ҳиндлар учун жоғир ажратиб берган эди. Ҳиндларга солинган турли хил солиқлар эса мамлакатнинг - иқтисодий эҳтиёжи учун. йиғилган деб ҳисоблайдилар. Бироқ бундай фикрлар Аврангзеб замондошлари ёзиб қолдирган

манбаларда учрамайди. Уларнинг кўпчилигида Аврангзебнинг бошқа дин ва мазҳабларга мурасасиз экани таъкидланади.

Бундан ташқари, аслида Акбаршоҳ ҳам Ҳиндистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маъмурий бир бутунлигини таъминлаш учун курашган, эди. Лекин бу мақсадга эришиш учун ҳинд ибодатхоналарини, бузиш ёки уларга жизъя солиғи, зиёрат солиғи каби турли солиқларни солишни амалда қўлламаган.

Аксинча, ўз ниятига етиш учун у ҳиндларнинг диний ва маданий бир бутунлигига эришишига интилган эди. Демак, Акбар сиёсатини номаъқул дейиш билан Аврангзеб сиёсатини маъқуллашимиз керак бўлади, ёки бунинг аксича, Акбар сиёсати маъқул бўлса, Аврангзеб сиёсати номаъқул бўлиб чиқади. Ваҳоланки, Акбарни тарихда «буюк шоҳ» деб аташади. Унинг даврида Ҳиндистон сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан гуллаб-яшнаганди. Аврангзеб даврида эса бобурийлар салтанати ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан таназзулга юз тутиб, унинг ворислари даврига келиб тўлиқ инқирозга юз тутди ва кейинроқ бутунлай парчаланиб кетади Бундай ҳол рўй беришини эса Аврангзеб ҳаётлигидаёқ сезган эди.

Шундай экан, ҳолисона хулоса ясайдиган бўлсак, Аврангзеб жуда қобилиятли, меҳнаткаш, ўта билимдон, масъулиятли, жасур суворий, моҳир саркарда ва мустаҳкам иродали киши бўлган. Бироқ диний эътиқодининг устунлиги, жаҳолатпарастлиги туфайли, унинг бу олижаноб фазилатлари кўзга кўринмай қолади. Чунки ўша эътиқод туфайли қилинган ишлар, унинг ўзини ҳам, сулоласини ҳам, салтанатини ҳам ҳалокат ёқасига олиб келиб қўйган эди. Аврангзеб афтидан ўз фикри ва эътиқоди тўғри эканига ишониб, бошқаларнинг фикр ва мулоҳазалари билан ҳисоблашишни истамайдиган қайсар табиатли кишилар тоифасига киради. Бу тоифадаги кишилар бошқаларнинг фикрларини хато деб ҳисоблайдилар ва улар билан ҳисоблашишни истамайди. Шунинг учун ҳам ўз фикрини бошқаларга мажбуран сингдиришга уринади. Улар

жаҳолатпарастликка берилиб кетган бўлади ва уларни тўғри йўлга солиш жуда қийин. Бундай кишилардан яхши диний уламолар чиқиши мумкин-у, лекин яхши давлат арбоби чиқмайди. Аврангзеб ўз даврининг хусусиятларини ҳисобга ола билмади, омадли давлат бошқарувчиси бўла олмади ва ўз хатти-ҳаракатларининг натижаларига якуний хулоса чиқаролмади. Буларнинг ҳаммасига сабаб Аврангзебнинг жаҳолатпараслиги эди. Инглиз тарихчиси С. Лейн Поулнинг таърифича:- «Агар ғайрат-шижоати ва ақл-фаросатини ўзига ва салтанати учун самарасиз бўлган ишларга сарфламаганда, у ҳақиқатан ҳам қудрати ва маҳорати билан осонгина тахт беағи» бўла оларди. Чиндан ҳам, у «Оламгир» бўлишга ва сунний мусулмонлар орасида «Зинда Пир» бўлиш учун беҳуда уринган эди. Унинг шуҳрати ўзи учун эди, холос. Унинг беҳуда уринишлари салтанат учун очикдан-очик талафот эди».

3.6§. Бобурийлар империясининг сиёсий ва маъмурий тузилиши.

Бобурийлар Ҳиндистоннинг ғоят катта қисмида 180 йилдан кўпроқ муддат давомида жуда кучли маъмурий бошқарувни амалга оширдилар. Бу маъмурий тартиб улардан кейин ҳам узоқ йилларгача ўз кучини сақлаб турди. Маъмуриятда араблар ва эронликларнинг кучли таъсири сезилиб турарди. Шу билан бирга туркийлар ва афғонларнинг идора усулидан ҳам фарқ қилар эди. Албатта, давлатни бошқариш тизими ҳарбий қудрат орқали мустаҳкам ушлаб турилар, шу восита орқали қўл остидагиларнинг турмуш фаровонлиги ва тараққиёти масалалари ҳам назорат қилинарди. Бобурий шоҳлар Ҳиндистондаги давлат тизимига анча ўзгаришлар киритдилар. Бобурийлар сулоласининг асосчиси Бобур «подшоҳ» унвонини олгач, унинг ворислари ҳам бу удумни давом эттирдилар.

Подшоҳликнинг маъноси шуки, улар халифани ўзларининг пири деб билмас эдилар. Хуллас, бобурийлар ўзларидан бошқа ҳеч кимни улуғвор деб тан олмасдилар. Акбар подшоҳнинг обрў-эътиборини ва қудратини янада мустаҳкамлади. У ҳатто диний масалалар устида туғиладиган баҳс ва мунозараларни ҳам ҳал этиш ҳуқуқига эга бўлган қози деб эълон қилинган эди. Лекин бобурийларнинг давлат сиёсати диний асосга қурилган деб бўлмайди. Аврангзебдан бошқа барча шоҳлар давлат ишларини ислом қоидалари асосига қурмаган. Уларнинг давлат сиёсатида миршаблар кучига таяниш учун зарурат ҳам йўқ эди.

Шоҳлар ўзларига иккита асосий масъулиятни олардилар: «Жаҳонбони» яъни давлат сиёсатини қўлда маҳкам тутиш, «Жаҳонгирий» — салтанатни кенгайтириш демакдир. Бундан ташқари улар қўл остидаги фуқаронинг турмуш фаровонлигини яхшилаш чораларини тинмай қидириб топар ва амалга оширардилар. Бобурийлар давлат сиёсатининг яна бир хусусияти шундан иборат эдики, улар давлатни бошқаришда динларга нисбатан беғараз, холис сиёсат олиб борар эдилар. Бобур ва Ҳумоюн жаҳолатпараст шоҳ эмасди. Акбар эса барча динларга баравар ҳурмат назари билан қарарди, Жаҳонгир билан Шоҳ Жаҳон ҳам асосан Акбар

сиёсатиға содиқ қолдилар. Фақат Аврангзебгина Акбар сиёсатининг аксини қилди. Мана шу жабҳалари билан бобурий шоҳларнинг сиёсати улардан аввалги Дехли султонлари сиёсатидан тубдан фарқ қиларди.

Акбар бобурийлар маъмурий идорасининг тизимини янада такомиллаштириб берди. Аврангзебнинг ҳукмронлиги давригача ана шу тизим айрим ўзгаришлар билан сақланиб келди. Аврангзеб ва унинг ношуд ворислари бу тизимни ушлаб тура олмадилар, XVIII асрга келиб бу тизим бутунлай парчаланиб, охири давлат идорасида бошбошдоқлик ҳукмрон бўлди.

Шоҳ давлат бошлиғи ҳисобланарди. Қонун чиқарувчи ҳам, бош ижрочи ҳам, ҳарбий саркарда ҳам, охирги ҳукмни чиқарувчи қози ҳам шоҳнинг ўзи эди. Мусулмончилик қоидалари борасидаги мунозараларни ҳал қилиш ҳуқуқини ҳам ўз қўлига олиш Акбаршоҳнинг нуфузини янада орттириб юборган эди. Хуллас, шоҳ салтанатдаги барча ҳокимиятни қўлга олганди.

Албатта вазирлар ўз фикрларини билдириб маслаҳат берар эдилар-у, бироқ охирги ҳукмни шоҳнинг ўзи чиқарарди. Акбар давридан бошлаб шоҳ Аллоҳнинг ердаги вакили (сояси) деб тан олина бошланган эди. Бу назария муаллифи Абул Фазл бўлиб, унинг таснифларида подшоҳлик Аллоҳнинг улуғ марҳамати деб талқин қилинар ва мамлакатда унинг барчадан юқори туриши таъкидланарди. Акбар давридан бошлаб «Жароҳаи Даршон» ва «Гула Дон» каби маросимлар одат тусига киритилган. Шундай қилиб, барча ҳуқуқ ва ҳокимият ўз қўлига ўттач, подшоҳ мамлакатда ягона ҳокимлик қиларди. Бироқ подшоҳлар ўзларининг энг асосий бурчи деб райят фаровонлигини назарда тутар ва жоҳиллик ҳамда ўзбошимчаликка йўл қўймас эди. «Шоҳларнинг улуғворлиги уларнинг адолатлилиги ва давлатни одилона бошқарувидадир», деб таърифлар эди Акбар. Ҳаттоки жаҳолатпараст диндор Аврангзеб ҳам фуқаро устидан одилона иш юритишни ўзининг муқаддас бурчи деб биларди. Бу улуғ мартабага эришиш учун ҳар бир шоҳ

жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди. Ҳаттоки, шоҳлар ичида энг эринчоғи деб тан олинган Жаҳонгир ҳам кунига 7—8 соат давомида давлат ишлари билан шуғулланар ва ҳар бир масалада адолат устивор бўлишини таъминларди. Биз жаҳолатпараст деб билган Аврангзеб эса бир кеча-кундузда 3-4 соатгина дам олар эди, холос, қолган пайтларда эса тинимсиз давлат ишлари билан машғул бўлар эди.

Четдан қараганда подшоҳларнинг ҳуқуқлари чексиздай кўринса ҳам, уларнинг ҳам чегараси бор эди. Подшоҳлар ўз вазирлари ва обрў-эътиборли амир ва амалдорларининг фикр-мулоҳазаларини эътибор билан тинглар, уларнинг маслаҳатларини эътиборсиз қолдирмасди. Ҳинд тарихчиси доктор Тара Чанднинг таърифлашича, бобурийларнинг давлат идораси «аслзодалар идора усули»да олиб бориладди. Юқори мансабли сарой аъёнлари орасида ражпутлар кўпчилиқни ташкил қилар ва уларнинг мансаблари одатда ўз ворисларига мерос қолдириладди. Бобурийларга қадар бу ўлкада ҳукмрон бўлган, Деҳли султонлари ўз салтанатини амир ва амалдорларининг ҳокимиятини бузиб ташлаб, унинг ўрнига ўз ҳукмронлигини ўрнатса, бобурийлар шоҳи эса ўз ҳокимиятини амир ва амалдорларнинг қудрати ва садоқати асосида ўрнатар эдилар. Албатта, бундай нуфузли аъёнлар саройда катта эътибор қозонарди ва маъмурият ишларида ўз фикрини ўтказар эдилар. Энг қудратли бобурий шоҳларидан бўлмиш Аврангзеб ҳам ҳиндларга солинадиган жизъя солиғини нуфузли ҳинд рожаларидан бўлган Жасвант Сингх вафотидан кейингина таъсис этган эди.

Подшоҳга бир неча вазирлар ёрдам бериб турар эдилар. Улар якка тартибда ҳам, кўплашиб ҳам подшоҳга маслаҳат бериб турар эдилар.

Уларнинг ҳар бири алоҳида жабҳага бош-қош бўлар ва ўша соҳанинг ишларини назорат қилиб борар эдилар. Уларнинг ҳар бирига бир неча ёрдамчи амалдорлар белгиланган бўлиб, улар ҳам ўз соҳалари бўйича иш олиб борар ва вазирга шу ҳақда ахборот бериб турар эди.

Акбаршоҳ даврида тўртта вазир бўлар эди. Улар: «Вакил», «Девон (ёки вазир)», «Мир баҳши» ва «Садр-уссудур» эдилар. Кейинроқ «Хони замон», «Қозикалон» ва «Мухтасиб» лавозимлари ҳам вазирлик мавқеига кўтарилган эди. «Вакил» ва «Девон» мансаблари бирлаштирилиб, бу мансаб эгаси «Вакили мутлақ» деб атала бошлаган эдн. Булардан ташқари «Мири отиш», «Доруғай дарак шавқи» ва «Мири замон» лавозимидаги амалдорлар ҳам вазирлик даражасида бўлмасада, қуйироқ мавқеда турар эдилар.

1. Бош вазир (Вакили мутлақ, вазир, девон). Акбаршоҳ бу лавозимни Байрамхонга раво кўрган эди. Бу лавозим эгаси ўз мавқеига кўра давлатнинг энг яқин ҳимоячиси бўлиб, барча вазирлардан юқори турар ва зарур ҳолларда уларни ишдан бўшатиш ва ўрнига бошқасини тайинлаш ҳуқуқига эга эди. Лекин Байрамхондан кейинги вазирларга бундай ҳуқуқ берилмаган эди. Бош вазирга аввал «девон» лик мансаби берилар ва унинг ишига қараб унга «вазир» деган унвон берилар эди..

Девонбошининг асосий вазифаси давлат хазинасига келиб тушаётган даромад ва сарфланаётган харажатларни назорат қилиш эди. Бундан ташқари, подшоҳ пойтахтда йўқ пайтларда давлат маъмуриятини бошқариб, зарур ҳолларда ҳарбий саркардалик ҳам қилар эди. Хуллас, бош вазир ёхуд «вакил» салтанатда подшоҳдан кейинги шахс ҳисобланар эди.

Бош вазир барча жабҳалар ишини назорат қилар, вилоятлардан хабарлар тўплар, подшоҳ фармонларини вилоятлар ҳокимларига етказар ва давлат идорасига келган хат-хабарлардан воқиф бўлиб турар эди. Унга бевосита тобе бўлган амалдорлар бешта эди. Улардан «девони холиса» подшоҳга қарашли ерларни назорат қилар, «девони тан» сарой амалдорларининг маошлари ва уларнинг ер-мулкини назорат қилар эди. «Муставфи» — бош тафтишлик вазифасини бажарар, «воқеанавис» эса хат-хабарлар ва езишмалар учун масъул шахс ва ниҳоят, «мушриф» сарой доруғаси вазифасини бажарар эди.

2. Мир Бахши. Бу лавозим эгаси ҳарбий ишларга нозирлик қиларди, Унга бирон кўшин бўлагига саркардалик қилишни топшириш мумкин бўлиб, бироқ унинг тўғридан-тўғри вазифаси бу эмас эди. У кўшинга янги (навкарлар қабул қилиш, отлар ва филларга тамға босиш, ҳарбий эҳтиёжлар учун захиралар тайёрлаш, ҳамда навкарларнинг ҳарбий машқларини кузатиш билан шуғулланарди. Шунингдек, сарой хавфсизлигини таъминлаш масъулияти ҳам унга юклатилганди.

3. Садр уссудур (Бош сардор). Бош сардор асосан подшоҳга диний масалаларда маслаҳатчи эди. У шунингдек, хайрия ишлари, диний таълимотнинг ўрганилиши, олиму уламоларга ер-мулк ажратиб берилиши ҳамда мусулмонларнинг ислом қоидаларига риоя қилишларини назорат этарди. Баъзи ҳолларда бу мансаб билан бош қози мансабини бир киши олиб борарди. Лекин Акбаршоҳ даврида бу мансабларга алоҳида кишилар тайинланган.

4. Бош қози (Қозикалон). Подшоҳ мамлакатдаги энг охири ҳукм чиқарувчи ҳисобланса ҳам, салтанатнинг адлия ишларида унга қозикалон ёрдамчилик қилган. Муфтий ислом қоидаларининг талқини билан шуғулланса, бош қози эса ҳукм чиқарган. Вилоят ва туманлардаги қозиларни ҳам бош қози тайинлайди.

5. Муҳтасиб. Подшоҳ қўл остидаги фуқароларнинг маънавий қиёфаси ва ахлоқий тарбияси ҳамда мусулмонлик қоидаларининг сўзсиз бажо келтиришини назорат қилиш учун бош муҳтасиб тайинланган. Фуқаро ўртасидаги ичкиликбозлик, фоҳишабозлик каби иллатларни ҳам муҳтасиб назорат қилар, бозорлардаги нарх-наво, тарози ўлчовлари кабилар учун ҳам у мутасадди эди. Аврангзеб даврида муҳтасибларга ҳиндларнинг мактаблари ва ибодатхоналарини бузиш ишлари ҳам юклатилганди.

6. Хони замон. Бу лавозим эгаси вазирлик даражасида бўлмаса ҳам, шунга яқин мавкеда турар ва асосан подшоҳнинг шахсий эҳтиёжлари, унинг оиласи ҳамда умуман сарой эҳтиёжларини қондириш ишлари

билан машғул бўлар эди. Унинг асосий масъул ишларидан бири подшоҳга қарашли бўлган корхоналар ва улар ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишни ташкил қилиш эди, чунки бу корхоналар шоҳга катта даромад келтирар эди.

7. Мири отиш ёхуд доруғай тўпхона. Бу мансаб эгаси подшоҳ артиллерияси ва унинг фаолияти учун масъул эди. Бу жуда масъулиятли мансаб бўлиб, бу лавозимга одатда туркий ёки эронийлардан тайинланар эди. Доруғай дарак шавқи. Бу лавозим эгаси давлатнинг хуфя ишлари (айғокчилик) сардори ҳисобланар эди. У турли воқеанавис ва хуфянавислардан маълумотлар тўплар ва шоҳга етказиб турар эди. Салтанатдаги ҳар бир воқеада подшоҳ хабардор бўлиб туриши зарур эди.

Мамлакат бир неча вилоятларга бўлинган эди. Вилоятлар сони Акбаршоҳ даврида 15 та бўлган бўлса, Аврангзеб даврига келиб 20 тага етди. Вилоят маъмурияти бошлиғи «Низом», «Сипоҳсолор» ёхуд «Шўъбадор» деб юритилар эди. Ҳар бир вилоятнинг ўз бош шаҳари бўлар эди. Вилоят маъмурий идоралари ҳам худди марказий маъмурий идоралар тизимига мос равишда қурилган эди. Ҳар бир вилоятдан ҳам марказдагидек, «Шўъбадор», «Девон», «Бахши», «Садр», «Қози», «Қутвол» ва «Воқеанавис» иш олиб борар эди. Айрим вилоятларда «Мир бахши» ва «Доруган дарак шавқи» лавозимлари ҳам ажратилган эди. Акбаршоҳ даврида «Девон» мансаби эгасига катта ҳуқуқлар берилган эди ва уларнинг иш фаолияти марказдаги вазир назоратида турар эди. Акбар «Девон» билан «Шўъбадор» нинг ҳуқуқларини тенглаштириб қўйган эди, бу эса ҳар иккаласини ҳам исён қўтаришдан тутиб турар эди. Бироқ кейинги бобурий шоҳлар ҳар иккала вазифани битта шахс қўлига бериб қўйганди. Баҳодиршоҳ даврида бу икки лавозим Муршидкулихон қўлида бўлгани учун у осонгина ўзини Бенгалия ҳукмдори деб эълон қилганди.

1. Шўъбадор. Бу мансаб вилоят ҳокими деган ҳуқуқни берарди. Давлат тизимида унинг лавозими юқори мансаб ҳисобланиб, ўша вилоятлардан унга катта мулк ажратилган. У ўз қўл остида катта қўшин

сақлаш ҳуқуқига эга бўлган. У вилоят ҳудудида тинчликни таъминлаши, кўл остидаги фуқароларнинг турмуш шароитини яхшилаши, давлатга қарши исёнларни бостириши, жиноятчиларни жазолаши, йўллар, кўприклар ва бошқа ижтимоий қурилиш ишларини олиб бориши ва вилоят ҳудудидаги ер эгаларидан солиқлар ундириши лозим эди. Вилоятдаги барча амалдорлар унинг таклифига биноан тайинланар, юқори мансабларга кўтарилар ёки лавозимидан четлаштириларди. Унинг ҳуқуқлари фақат молия ишларидагина чекланиб, бу ишни марказий девонбега олиб борарди.

2. Девонбеги. Девонбеги вилоятнинг молиявий ишлари хўжайини эди. Бу лавозим эгаси марказий девонбеги таклифига биноан подшоҳ томонидан тайинланган. Мавқеи юзасидан у вилоятда фақат шўъбадордангина кейин турарди. Бироқ у шўъбадорга бўйсунмас, балки марказдаги вазир олдидагина ҳисоб берарди, лекин шўъбадор билан бамаслаҳат иш олиб борган. Унинг кўл остида навкарлари бўлмагани учун шўъбадорга тобе бўлган. У деҳқончилик ишларига, вилоят даромади ва сарф-харажатларини ҳисоб-китоб қилар ва вилоятнинг молиявий аҳволи ҳақида марказга ахборот бериб турар ва фуқаролик масалаларини ҳам ҳал қилар эди.

Бахши. Бахшининг асосан вазифаси вилоят қўшинининг ҳарбий ишларини ташкил қилиш эди. У янги навкарларни қўшинга қабул қилар, ҳарбий интизом, ҳарбий машғулотлар ва ҳарбий эҳтиёжлар ҳақида бош қотирар эди. Айрим ҳолларда воқеанавислик масъулияти ҳам унга юклатиларди.

Воқеанавис. Бу лавозим эгаси вилоятдаги хуфя ишлар бўлимига бошчилик қилган. У бўлиб ўтаётган барча воқеа-ҳодисалар ва мансабдорларнинг иш фаолияти ҳақида марказга хабар бериб турган. Туманлардаги ўзига бўйсунадиган ходимларни тайинларди.

Қутвол. Ҳар бир вилоят пойтахтида «қутвол» деб аталган мансаб жорий этилиб, бу мансаб эгаси шаҳардаги осойишталик, тозалик,

ижтимоий хизматлар, карвонсаройлар ва сайёҳлар хизмати нозорат қиларди. У ҳарбий мансабдор ҳисобланиб, унга қарашли сарбозлар ажратиб берилган.

Садр (сардор) ва қози. Вилоятларда бу икки лавозим бир кишига берилар эди. У марказдаги қозикалонга ва бош сардор (садр уссудур)га бўйсунарди. Садр сифатида у мусулмонларнинг ислом қоидаларига итоат қилишларини, умуман, мамлакатда ислом ҳукмронлигини таъминлаш ва қози сифатида баҳсли масалалар устидан ҳукм чиқарарди. Туманлардаги қозилар ишини нозорат қилар ва олиму уламоларни мукофотга тавсия этарди.

Маъмурий ишларни ташкил этишни осонлаштириш учун ҳар бир вилоят «саркор» деб аталадиган қасабаларга ажратилган. Туманлардаги мансабдорлар қуйидагилар эди:

1. Фавждор. Фавждор — ўша туманнинг миршаббошиси. У ўша ҳудудда раият осойишталиги, фуқаролар хавфсизлиги ва қонунларга амалда риоя қилинишини таъминлаган. У шўъбадорга бўйсунса ҳам, бу мансаб эгасини шоҳ тайинлаган. У шунингдек, амали гузар (молия ишлари бошлиғи) га солиқларни ундириш ишларида ёрдам ҳам берар ва ўша тумандаги энг юқори мавқедаги мансабдорлардан ҳисобланарди.

Амали гузар. Бу мансаб эгаси ўша туманнинг молия ишлари мутасаддиси бўлиб, вилоят девонига бўйсунган. У солиқ ва жарималарни ундирар ва айбдорларни жазога тортарди. У хазина ҳимоячиси ҳам ҳисобланар эди.

Битикчи. Битикчи амали гузар қўл остида ишлар эди. Қонунгўй (қишлоқдаги деҳқончилик ишлари нозоратчиси) ёрдамида деҳқонларга тегишли бўлган ерлариинг ҳисоб-китобини олиб борар ва ҳар бир деҳқон ерининг миқдори ва сифати (унумдорлиги)ни кўздан кечирарди. Ер эгаларининг солиқни тўлагани ҳақида ҳужжат тайёрлаб берарди.

Хазинадор. Хазинадор ўша туман хазинасига масъул бўлиб, амали гузар нозорати остида иш олиб борган.

Ҳар бир туман бир неча парганага бўлинар эди. Қуйидагилар парганадаги муҳим мансабдорлар ҳисобланган.

1. Шикдор. У ҳарбий маҳалдаги мансабдор бўлиб, паргана маъмуриятининг бошлиғи ҳисобланади. У ўз ҳудудида осойишталик ва тартиб ўрнатган ва солиқлар йиғишга ёрдам берган.

2. Омил.¹⁹ Омил паргананинг молия ишлари бошлиғи. Унинг асосий вазифаси солиқ ундириш бўлиб, ер эгалари билан бевосита алоқада иш олиб борарди.

Фўтадор. Фўтадор паргананинг хазинаси учун масъул шахс эди.

Қонунгўй. Қонунгўй деҳқончилик ишларига тегишли ҳужжатларни расмийлаштириш билан шуғулланган.

Шаҳар маъмуриятининг барча ишларини қутвол бажарар эди. Унинг ихтиёрига сарбозлар берилиб, шаҳарнинг барча маъмурий ва назорат ишлари унинг зиммасида бўларди. Қўл остидаги ходимларни ўзи тайинлаган.

Бобурийлар қишлоқ маъмуриятини бошқаришни ўз назоратига олмас ва бу ишларни маҳаллий «панчаят» (оқсоқол) ихтиёрига берар эдилар.

Оқсоқол қишлоқдаги осойишталик, тозалик ва маърифий ишларни кузатиб борган. Баҳсли масалаларни ҳам оқсоқол ҳал этарди. Марказий маъмурият қишлоқлар ишига аралашмас эди-ю, бироқ зарурат туғилганда оқсоқолларнинг ўз бурчини тўғри бажаришларини назорат қилиб турарди.

Ҳарбий маъмурият

Бобурий подшоҳлар жуда катта ва қудратли лашкар сақлардилар. Жангда артиллерияни ишлатишни Бобур бошлаб берган бўлса ҳам, доимий ҳарбий қушин тизимнинг такомиллаштирилиши Акбарга тааллуқлидир. Бобурий сарбозлар асосан уч тоифага бўлинган.

Ҳар бир ҳарбий саркардага алоҳида мавқе (унвон) берилган. Ҳаттоки босиб олинган мамлакат (вассал)нинг ҳарбий бошлиқларига ҳам унвон бериларди. Ҳар бир саркарда ўз қўшинига эга бўлиб, унинг сафларини

¹⁹ Баъзи манбааларда амин деб берилади.

янгилаш, ҳарбий машқлар ўтказиш, мустаҳкам интизом ўрнатиш, сарбозлар учун қурол-аслаҳа, кийим-бош ва озиқ-овқат тайёрлаш ишлари ҳам унинг назоратида бўлган.

Мансабдорлар кўпинча ўз тоифасидаги навкарларни тайёрлаш билан шуғулланганлар. Ҳар бир саркардага подшоҳ томонидан маош тўланар ёки унга жоғир ажратиб бериларди.

1. Аҳади навкарлари. Аҳади навкарлари- подшоҳга қарашли навкарлар. Уларга девон ёки баҳши раҳбарлик қилган. Улар подшоҳ номидан ҳарбий хизматга олинар, ҳарбий машқлар билан шуғуллантирилар ва мустаҳкам интизомда ушлаб туриларди. Аҳади навкарларга яхши маош тўланган. Агар оддий отлик сарбозга 12—15 рупий берилса, аҳади навкарларидаги отлик сарбозга 500 рупий маош тўланган. Бу сарбозларнинг сони аниқ чекланмасди. Акбаршоҳ даврида аҳади навкарлари сони 12 мингга етказилган. Улар фақат подшоҳ буйруғинигина тан олардилар.

2. Доҳили навкарлари. Бу тоифадаги навкарлар подшоҳ номи билан ҳарбий хизматга олинса ҳам, хизмат давомида ҳарбий саркардалар ихтиёрига берилар эди. Бобурийларнинг ҳаракатдаги қўшини жуда катта бўларди. Акбаршоҳнинг ҳаракатдаги қўшини 25 минг атрофида эди, деб тахмин қилинади. Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон даврида эса бу рақам 300 мингга етган. Подшоҳнинг аҳади навкарлари, ҳарбий саркардаларнинг доҳили навкарлари, вилоят волийларининг қўшини ва вассал (қарам давлат)ларнинг қўшини (лашкар) қуйидагича қисмларга бўлинган.

I. Суворийлар. Бобурийлар қўшинининг энг яхши қисмини суворийлар ташкил этар эди. Суворийлар қуйидаги қисмлардан ташкил топган:

1 Боронғир. Боронғир суворийлари, от, қурол ва кийим-кечакни ҳукуматдан оларди.

2. Силадор. Силадор навкарлари эса ўзларининг оти ва қуроли билан келганлардан иборат бўларди. Суворийлар отларининг

сифатига қараб тоифаларга ажратилган. Бобурийлар қўшинида кўпроқ туркий ва този отлари ардоқланар эди. Шу билан бир қаторда арабий, форсий, музаина, ябу ва жаигла тоифасидаги отлар ҳам ишлатилган.

Суворийлар ўзларидаги отлар микдорига кўра ҳам тоифаланарди. Иккита отга эга бўлган навкарлар «ду аспа»²⁰ битта оти борлар эса «як аспа»²¹ деб юритиларди. Айрим ҳолларда икки навкар битта отдан фойдаланган бўлиб, улар «ним аспа» дейилган.²²

II. Пиёда аскарлар. Акбаршоҳ даврида пиёда аскарлардан самарали фойдаланилар эди. Пиёда аскарлар икки тоифага ажратилган:

- Бандукчилар
- Шамширбозлар.

Бундан ташқари, аскарлар камон, ўқ-ёй ва найзалардан ҳам усталик билан фойдаланар эдилар. Жангларда аскарлардан ташқари хизматкор куллар ва сув ташувчи (мешкобчи)лар ҳам хизматга солинган.

III. Жангчи филлар. Акбаршоҳ даврида мингга яқин жангчи филлар сақланар ва мамлакат бўйича жангчи филлар сони 50 мингга етарди.. Филлар жанг қилиш учунгина эмас, балки юк ташиш учун ҳам беминнат хизматда фойдаланилган.

IV. Артиллерия. Бобуршоҳ Ҳиндистонга жуда кучли артиллерияси билан кириб келган. Акбаршоҳ эса қўшиннинг бу турини янада такомиллаштирди. унинг даврида улкан замбараклар тайёрланди ва ишга солинди. Акбар даврида шу билан бир қаторда фил ёки туя ўрқачига ўрнатиб олиб юрса бўладиган кичик тўплар ҳам ихтиро қилинганди. Бу тўпларни бошқариш осон бўлгани учун жангда яхши самара берарди. Доктор Р. П. Трипатининг ёзишича, Акбаршоҳ артиллерияси Осиёда турклар артиллериясидан кейин турарди. Ҳарбий денгиз қўшини бобурийлар даврида яхши ривожланмаганди.

²⁰ «Икки отлик»- тарж.

²¹ «Бир отлик»- тарж.

²² «Ярим отлик»-тарж.

Бобурийлар қўшинининг энг диққатга сазовор хусусиятларидан бири унинг ҳарбий мансабдорлар тизими эди. Ҳарбий мансаблар орасидаги мавқе даражаси 10 га бўлиниши мумкин эди. Мавқе даражасига қараб маош ва ҳуқуқлар, белгиланган. Акбаршоҳ даврида энг кичик мавқе даражасидаги ҳарбий мансабдор 10 та навкарга бошчилик қилиш ҳуқуқига эга (ўнбоши) бўлган, энг юқори мансабдаги саркарда эса 12 минг кишилик қўшинга саркардалик қилиши мумкин эди. 5 мингдан 7 минг нафаргача аскарни бўлган қўшинга раҳбарлик қилиш ҳуқуқи фақат подшоҳ қони бўлган шахзодаларгагина бериларди. Тарихчи олим Абул Фазлнинг кўрсатишича, ҳарбий саркардалар 33 хил тоифага бўлинарди, лекин бошқа манбаларда кўрсатилишича, ҳарбийларнинг тоифаланиши 66 тага етарди.

Жаҳонгиршоҳ ва Шоҳ Жаҳон даврида ҳарбий саркардаларнинг 8000 аскаргача бўлган қўшинга раҳбарлик қилиш ҳуқуқи бор эди. Шахзодаларга эса 4000 аскаргача бўлган қўшинга лашкарбошилик ҳуқуқи бериларди. 500 тагача бўлган қўшинга бошчилик қилувчи саркардалар «мансабдор», 500 тадан 2500 тагача аскарлари бор қўшинлар бошлиқлари «амир», 2500 тадан кўп аскарни қўшинлар бошлиқлари «амири аъзам» деб аталарди. Ундан юқорилари «хони жаҳон» деб юритиларди. Ҳарбий унвонларнинг энг юқориси «хони хонон» деб аталган. «Подшоҳнома»да айтилишича, Шоҳ Жаҳоннинг буйруғига биноан ўз ер-мулки ҳудудида истиқомат қилаётган саркардалар ўзига белгиланган лашкар миқдорининг учдан бир қисмига тенг бўлган миқдорда навкар ушлаб туришга ҳақли бўлган. Ўз ер-мулкидан ташқарида, бироқ Ҳиндистон ҳудудида турадиган саркардаларга ўз лашкарининг тўртдан бир қисмига тенг миқдорда навкар сақлаб туришга рухсат берилган. Ҳиндистон ҳудудидан ташқарида жойлашган саркардаларга эса ўз лашкарининг бешдан бир қисмига тенг миқдорда қўшин ушлаб туришга рухсат берилган. Шуниси диққатга сазоворки, ҳарбий мансабдорга давлат идораларида махсус лавозим берилмасди. Акбаршоҳ даврида саркарда Абул Фазл вазир бўлиб ишлагани ҳолда, саркарда рожа Ман Сингх бундай лавозимга қўйилмаган.

Ҳарбий мансабдорларнинг вазифаларини ва уларнинг мансабини ошириш ишини подшоҳ белгилаган. Уларга давлат хазинасидан маош белгиланар, борди-ю уларга жоғир белгилангудай бўлса, уларнинг мулкидан солиқ ундириш ҳуқуқи марказий идора ходимларигагина бериларди. Тўпланган солиқ мулк эгаси бўлган ҳарбий мансабдорларга берилиб, унинг маошидан ўшанча миқдордаги маблағ чегириб қолинган. Уларга 12 ой мобайнида узлуксиз маош тўланарди. Ҳар бир ҳарбий мансабдор ўз навкарларига давлат ҳисобидан маош берарди.

Акбаршоҳ ўзининг ҳарбий мансабдорлар тизимига «зот» ва «суворий» даражасини ҳам киритди. Ҳар бир ҳарбий саркардага «зот» ва «суворий» мавқеси ҳам берилар эди. «Зот» нишони саркарда ихтиёридаги пиёда қўшин сонини билдирса, «суворий» нишони шу қўшин сафидаги отлиқ аскарлар сонини билдирар эди.

Бундай даражага сазовор бўлган ҳарбий мансабдорлар ичида ҳам турли мавқега эга бўлиш мумкин эди. Масалан, ҳарбий мансабдорнинг 5 минг пиёда аскари ва 5 минг суворийси бўлса, у 5 минг кишилиқ қўшини бўлганлар орасида юқори мавқеда, агар унинг суворийлари умумий қўшин сонининг ярмидан кам бўлса у иккинчи даражали мавқеда турар эди.

Акбаршоҳ даврида ҳарбий отлар ва филларга тамға босиб белгилаб қўйиш жорий қилинганди. Бу иш билан алоҳида «Доғ маҳали» деб аталган бўлим ходимлари шуғулланарди. Ҳар бир от ва филга ўз ҳарбий бошлиғининг ва подшоҳининг тамғаси босилган. Ҳар бир ҳарбий мансабдорнинг қўшини ҳар йили, ёки уч йилда бир марта подшоҳнинг шахсий кўригидан ўтказиларди.

Бобурийлар армиясининг яна бир хусусияти шунда эдики, ҳарбий юришлардан дам олиш учун тўхталган жойларда чодирлар тикилган. Уларнинг чодирлари ҳажман жуда катта бўлиб, улкан саройни эслатарди. Қўшин тўхтаган жойда тикилган чодирлар мажмуаси эса улкан бир шаҳарни эслатар ва 5 милдан 20 милгача радиусдаги ҳудудга ёйиларди. Бу шаҳарчада 100-200 минг киши истиқомат қилиши мумкин эди. Шуниси

диққатга сазоворки, чодир ва ўтовдан иборат бўлган бундай улкан шаҳарни барпо қилиш учун тўрт соатгина вақт бериларди.

Бобурийлар империяси ўзининг маъмурий сиёсий тузилиши, давлатнинг салоҳияти жихатидан Ҳиндистондаги бирорта ўзидан олдинги султонларда учрамаган жихатлари билан ҳозирга қадар ғарб ва шарқ дунёсида ҳайрат уйғотиб келмоқда.

Хулоса

Ҳозирги тарихчиларнинг барчаси Бобурнинг тарихда жуда катта хурматга сазовор ўринни эгаллашини алоҳида таъкидлайдилар. Инглиз тарихчиси В. А. Смитнинг ёзишича, «Бобур ўша даврдаги осийлик шахзодаларнинг энг зўри бўлиб, унинг тарихдаги ўрни ўтмишдаги шахзодалар орасида улкан таҳсинга сазовордир». Овруполик тарихнавис Гавел эса Бобурни «Ислом дунёси тарихидаги энг жозибадор шахслардан эди», деб таърифлайди. Инглиз шарқшуноси У. Эрскиннинг таърифлашича, «Осийлик шахзодалар орасида Бобур билан баравар мавқени эгаллай оладиган шахзода бўлган эмас». Бобурнинг шахси ва унинг феъл-атвори, шубҳасиз, ана шундай юксак баҳоларга сазовордир. Лекин у Шимолий Ҳиндистоннинг катта қисмини забт этмаганида, тарих саҳифаларида бундай юқори ўринни эгалламаган бўларди. Осий мамлакатларидаги сиёсати ва Афғонистонни фатҳ қилишдаги хизматлари унга унчалик шуҳрат келтирмаган. Фақат Ҳиндистондаги ғолибона юришлари туфайлигина у тарихда машҳур ва ахамиятли ўрин эгаллади.

Ўрта асрларда қудратли ҳукмдоргина яхши ҳукумат бошқарувчиси ҳисобланади. Ҳиндистон ҳам кучли ва таъсирчан давлат идораси асосидагина гуллаб-яшнаши мумкин эди. Асрлар давомида ражпутлар, турклар ва афғонлар навбатма-навбат Ҳиндистонда империя ва кучли монархия ўрнатишга уриниб келдилар. Лекин уларнинг ҳеч бири бу ишни уддалай олмадилар. Бобур эса бу ўлкада ўзининг тадбиркор ҳукмдорлар сулоласини ва улкан имериясини ўрната олди. У Ҳиндистонда уч марта, яъни Панипат, Қанва ва Гограда ҳал қилувчи жанглар қилди ва уларнинг барчасида ғолиб чиқди, Шу билан у Ҳиндистонга темурийларга хос давлат бошқарувини олиб кирди ва унга мустаҳкам асос солди,

Бобур, албатта ўз салтанатини бутун Ҳиндистонга ёйиб, унинг турғунлигини таъминлай олди. Шунга карамай, афғонлар ва ражпутлар ҳокимиятини синдириб, унинг ўрнида кучли империяга асос солди. Тарихчилар кўпинча Акбарни бобурийлар империясининг асосчиси деб

айтишади. Албатта, Акбар мазкур империяни қайта тиклаб, уни кенгайтирди ва кудратини анча оширди ҳамда салтанатни маъмурий жиҳатдан мохирона идора қилиш билан унга яхшигина асос яратиб берди. Шунинг учун ҳам у қонуний равишда бобурийларнинг энг буюк ҳукмдори деб тан олинди.

Ҳинд тарихчиси С. Р. Шарма Бобурни Англия қироли Генри VII билан таққослайди. Уларнинг иккаласи ҳам ўзига қадар бўлган тахт соҳиби ва даъвогарларини суриб ташлаб, ўз сулоласини давлат тепасига олиб келиб ўрнатдилар. Шу муносабат билан билан Шарма шундай деб ёзади: «1526 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Панипат ёнидаги жангда Иброҳим Лўдий устидан ғалабага эришиб, Ҳиндистон тарихида янги даврни яратди ва Деҳли тахтига янги сулолани олиб келди. Худди шунга ўхшаб ундан 40 йил аввал Босфор майдонидаги жангда ғолиб чиққан Генри VII ҳам Англияда ўз сулоласи ва давлат бошқарувини ўрнатган эди». Ҳинд тарихчиси Р. П. Трипатининг таъкидлашича, «...бобурийлар империясининг тантанаси унинг ҳарбий кудрати туфайлигина эмас, балки ўз сиёсатида диний эътиқод эркинлигини амалга оширгани ва маданий ҳаётга катта ҳисса қўшганлиги туфайлидир». Бу сиёсатни эса Бобур бошлаб берган эди.

Бобур янги империяни қай тарзда ўрнатиш кераклигини кўрсатибгина қолмай, балки бу империяни бошқариш сиёсатини ҳам ўргатиб қўйган эди. У Ҳиндистонда ўрнатган сулола ва унинг анъаналарини ҳеч қайси мамлакатда топиб бўлмайди. Бобур давлат бошлиғи сифатида халифаликка даъво ҳам қилгани йўқ ва ўз ҳукмдорлик фаолиятида диний муҳтожликни сезмади. Аксинча, у «Подшоҳ» унвонига сазовор бўлгач, давлатни мустақил тарзда темурийлар услубида бошқариб борди. Шунинг учун ҳам у Деҳли салтанатида ҳукм суриб келган давлат бошқарувини назарий жиҳатдан ўзгартириб юборди.

Бу албатта, давлат бошқарувида динга нисбатан ҳолислик сиёсатининг бошланиши эди. Бобур бутун Ҳиндистон бўйлаб ягона

империя ўрнатишга улгура олмаган бўлса ҳам, унинг номи ўзи яратган
шоҳона асарлари, айникса, унинг автобиографик асари туфайли
хотирамизда сақланиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари.

1. И.А.Каримов. “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”. Тошкент 1996 йил
2. И.А.Каримов. “Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир”. 2011 йил.
3. И.А.Каримов. “Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ”. 2004 йил.
4. И.А.Каримов. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.” -Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
5. И.А.Каримов. “Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайдир”. Тошкент 2005 йил.
6. И.А.Каримов. “Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз”. Тошкент 2001 йил.
7. И.А.Каримов. “Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак”. Тошкент 2002 йил.
8. И.А.Каримов. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз”. Тошкент 2000 йил.
9. И.А.Каримов. “Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида”. Тошкент 1998 йил.
10. И.А.Каримов. “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”. 1996 йил.
11. И.А.Каримов. “Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби”. 1997 йил.
12. И.А.Каримов. “Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари-олий қадрият”. 2006 йил.
13. Каримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. Ўзбекистон, 2008 йил .

II. Асосий адабиётлар.

14. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида"ги Вазирлик Маҳкамасининг қарори./Халқ сўзи, 1998 йил 28 июль.
15. Ўзбекистон тарихи. Тўрт томлик. I том. -Т.: Фан, 1970.
16. Ўзбекистон тарихи. Тўрт томлик. II том. -Т.: Фан, 1970.
17. Зиёев Х. Туркистонда озодлик ҳаракатлари тарихидан. -Т.: Фан, 1977.
18. Андижон тарихидан лавҳалар. - Андижон: 2008.
19. Усмонов Қ, Содиқов Х., Абломуродов А. Ўзбекистон тарихи. I китоб. - Т.: 30. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.
20. Қ.Усмонов «Ўзбекистон тарихи» «Мерос». Тошкент 2002 йил
21. М.Жураев. «Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида» Шарқ. Тошкент 2000 йил
22. Х.Зиёев. «Ўзбекистон мустақиллиги тарихи» Шарқ. Тошкент. 2000 йил

III. Қўшимча адабиётлар.

23. А.Зиё. «Ўзбек давлатчилиги тарихи» Шарқ. Тошкент. 2000 йил
24. Ш.Каримов. «Ватан тарихи» Ўқитувчи. Тошкент. 1997 йил
25. «Ҳарбий тарих» Ўз.Рес. МВ 1992 йил
26. «Энциклопедия» 1986 йил
27. Қ.Усмонов. «Ўзбекистон тарихи» Мерос. Тошкент. 2002 йил
28. М.Жўраев. «Ўзбекистон халқлари тарихи». Фан II китоб. Тошкент. 1993 йил
29. Х.Зиёев. «Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи». Шарқ. Тошкент. 2001 йил
30. А.Асқаров. «Ўзбекистон халқлари тарихи». Фан. II китоб Тошкент-1993 йил
31. Ш. Каримов «Ватан тарихи». Мерос. Андижон –1995 йил
32. Азамат Зиё «Ўзбек давлатчилиги тарихи». Шарқ. Тошкент-2000 йил
33. Библиотека офицера «Ҳарбий санъат тарихи» Военизда М. 1986 год
34. П.А.Жилин. «Ҳарбий тарих санъати» Тошкент -1986 йил

